

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧІНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КРИВА Людмила Миколаївна

**ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В 1991–2005 рр.
(НА ПРИКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Дудник Олена Володимирівна
кандидат історичних наук, доцент

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л.М. Крива

Запоріжжя; Умань, 2023

АНОТАЦІЯ

Крива Л. М. Побут та дозвілля міського населення України в 1991–2005 рр. (на прикладі центральних областей). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Київ, 2023.

У дисертації на основі широкого кола джерел досліджено особливості соціально-побутового та культурно-дозвіллевого життя жителів міст обласного підпорядкування Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей.

У роботі охарактеризовано стан наукової розробки теми, її джерельну базу та визначено теоретико-методологічний інструментарій дослідження. Проведений розгорнутий історіографічний аналіз досліджуваної проблематики вказує на відсутність в сучасній українській історичній науці комплексних праць з питань побуту і дозвілля містян окресленого періоду. Це певною мірою зумовлено порівняно тривалим процесом відходу від традицій радянської історичної школи та інтеграцією вітчизняного наукового простору зі світовим, насамперед західноєвропейським, де чималий акцент робиться на соціальній та повсякденній історії

Зазначено, що в основі джерельної бази роботи лежать неопубліковані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України, регіональних архівів управлінь статистики та культури, поточних обласних архівів центрів народної творчості, а також матеріали преси Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини. Представлену джерельну базу доповнюють статистичні збірники та нормативно-правові акти. Таким чином, використаний широкий спектр джерел дає змогу всебічно проаналізувати різні аспекти обраної теми.

Методологічну основу дослідження становлять фундаментальні принципи діалектики та детермінізму, а також загальнонаукові принципи

історизму та об'єктивності. Для комплексного висвітлення побуту та дозвілля міського населення центральних областей України застосовано історико-антропологічний, історико-ситуативний та системний підходи та використано загальнонаукові й спеціальні історичні методи дослідження.

Опрацьована авторкою сучасна наукова література та залучені нею першоджерела дозволили охарактеризувати особливості матеріально-побутового становища містян досліджуваних регіонів у контексті переходу української економіки з командно-адміністративного типу на ринковий. Зазначено, що труднощі пристосування до нових умов життя зумовлювалися як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Помітну роль відіграв психологічний аспект проблеми.

З цієї ж концептуальної позиції висвітлено проблеми в житловій та житлово-комунальних сферах як основні соціальні індикатори життя міського населення в 1991–2005 рр.

Акцентовано увагу на функціонування медичної системи, яка в 1990-ті рр. зіткнулася з величезними перешкодами матеріального та організаційного характеру. Охарактеризовано діяльність закладів охорони здоров'я в контексті боротьби з найпоширенішими захворюваннями серед населення, подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, сприяння покращенню демографічної ситуації в регіонах. Висвітлено заходи влади щодо вдосконалення надання медичної допомоги хворим шляхом запровадження інституту сімейної медицини.

Проаналізовано роботу культурних закладів центральних областей в умовах трансформації ролі держави в культурно-дозвіллевій сфері населення після розпаду СРСР. Зазначено, що на тлі її тотального державного недофінансування зросло значення творчо-організаційних зусиль працівників закладів з метою підвищення культурного розвитку молоді та дітей, орієнтованого на відродження української національної ідентичності.

Вказано на основні зміни в сфері дозвілля містян під впливом глобалізації, постмодерну, прискореного науково-технічного прогресу.

Внаслідок цього дедалі більша частина жителів міст, особливо молоді, стала віддавати перевагу індивідуальним формам проведення дозвілля на публічними. Якщо в 1990-х рр. цьому активно сприяли збільшення асортименту телевізійної продукції та поширення відеомагнітофонів разом із піратським контентом, то в 2000-х рр. – масова поява персональних комп'ютерів.

З'ясовано, що в перше десятиріччя незалежної України розпочався процес віртуалізації дозвілля, який зумовлювався швидким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Уже на початку XXI ст. мережі Інтернету за порівняно короткий час перетворилися з елітарного на масовий інструмент дозвіллевої сфери. Встановлено, що одним із побічних наслідків віртуалізації дозвілля стали поширення здебільшого серед дітей та молоді комп'ютерної залежності та ігроманії.

Ключові слова: побут, дозвілля, повсякденність, добробут, міста, культура, центральні області, Україна.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12 с
1.1 Історіографія теми	12 с
1.2 Джерельна база дослідження	27 с
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження	36 с
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1990-Х РР. ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	48 с
2.1 Матеріальний добробут містян	48 с
2.2. Житлові проблеми жителів міст.	67 с
2.3. Становище міського благоустрою.....	80 с
2.4. Діяльність закладів охорони здоров'я.....	89 с
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ДОЗВІЛЛЯ ЖИТЕЛІВ МІСТ	114 с
3.1. Діяльність культурно-дозвіллевих закладів	114 с
3.2. Індивідуальне та домашнє дозвілля	125 с
3.3. Віртуалізація дозвілля.....	139 с
ВИСНОВКИ	152 с
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ . . .	162 с
ДОДАТКИ	189 с

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. відкрило нову сторінку української історії. Перед владою і суспільством першочерговим постало завдання відстояти право України на незалежність, залучивши для цього всі наявні військові, економічні, інформаційні, дипломатичні ресурси. Оскільки внаслідок воєнних дій на території Української держави і ракетних обстрілів усіх без винятку регіонів національна економіка понесла колосальні втрати, доходи більшої частини українців різко впали. Наразі можна із впевненістю говорити про те, що результат нинішньої українсько-російської війни визначатиметься не стільки успіхами на фронті, скільки спроможністю нашої нації консолідуватися довкола ідеї перемоги всупереч українській несприятливій економічній ситуації.

У цьому контексті дедалі частіше у суспільстві згадуються «лихі дев'яності», коли багато українців змушені були всіма правдами і кривдами виживати в умовах переходу до ринкової економіки. Саме завдяки кризовим 1990-тим рр. українські громадяни набули досвіду соціально-економічної адаптації, і ця загартованість, принаймні на психологічному рівні, має полегшити сприйняття нових матеріально-побутових негараздів. Відключення електроенергії, скорочення розміру реальної заробітної плати, безробіття, товарний дефіцит – все те, з чим ми стикаємося в нинішньому сьогодні – все це мало місце в повсякденному житті покоління 1990-х рр. Довгоочікуване економічне зростання початку 2000-х рр. і поступове поліпшення умов життя широкого загалу виглядали своєрідною винагородою за перенесені в минулі роки негаразди.

З іншого боку, в 1991–2005 рр. глибоких змін зазнав ще один важливий аспект повсякденного життя – сфера дозвілля. Розпад Радянського Союзу досить швидко інтегрував Україну в глобальний культурний простір та водночас позбавив культуру ідеологічного контролю, що не могло не

позначитися на дозвіллі українців. Поступове очищення від культурних та світоглядних радянсько-російських рудиментів у поєднанні зі стрімким розвитком інформаційних технологій стали основними детермінантами дозвіллевої діяльності українців, як у 1991–2005 рр., так і в теперішній час.

Отже, обрана нами тема обрана нами для вивчення тема має як пізнавальне і наукове, так і практичне значення суспільно-політичного характеру. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми «Суспільні та етнопонаціональні трансформації на території Південно-Східного Поділля XVII–XX ст.» (Державний реєстраційний номер 0111U007538) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення архівних документів, опублікованих джерел, матеріалів періодичної преси та науково-дослідної літератури, провести комплексний аналіз побуту та дозвілля жителів міст центральних областей України в 1991–2005 рр.

Для реалізації мети ставилися такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, провести аналіз джерельної бази дисертації;
- охарактеризувати особливості добробуту міських жителів у 1990-ті – на початку 2000-х рр.;
- висвітлити житлові проблеми населення міст;
- проаналізувати становище міського благоустрою під впливом соціально-економічних процесів;
- вивчити проблему медичного забезпечення містян та боротьбу закладів охорони здоров'я з основними захворюваннями;
- дослідити діяльність культурно-дозвіллевих закладів;

– показати основні тенденції дозвіллевої сфери населення міст у контексті впливу глобалізації;

– визначити перспективні напрямки подальшого дослідження проблеми.

Об’єктом дослідження є повсякдення міського населення в умовах незалежної України.

Предметом дослідження є побут та дозвілля жителів міст у досліджуваний період.

Хронологічні межі дослідження – 1991–2005 рр. Вибір нижньої межі обумовлений проголошенням незалежності Української держави як початок нового історичного етапу. Верхня межа зумовлена обранням Президентом України В. Ющенка, який у своїй передвиборчій програмі окреслив нові перспективи соціальному розвитку держави з метою досягнення українцями європейських стандартів життя.

Географічні межі дослідження окреслені територією центральної України в адміністративних кордонах Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей. Ці регіони мають подібний рівень розвитку інфраструктури та господарства,

Методологічною основою дисертації є фундаментальні принципи наукового пізнання діалектики та детермінізму, а також загальнонаукові – історизму та об’єктивності. Для виконання науково-дослідницьких завдань авторка використала такі теоретико-методологічні підходи, як: історико-антропологічний, системний та історико-ситуативний. У процесі розкриття теми застосовано універсальні загальнонаукові методи (аналізу та синтезу, індукції і дедукції), та спеціальні методи історичного дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний). Деталізацію застосованих методологічних підходів для фахового дослідження зазначеної проблематики нами зроблено в підрозділі 1.3 дисертації.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному дослідженні теми, яка на момент написання дисертаційної роботи не отримала всебічного фахового висвітлення в науковій літературі.

У дисертації *вперше*:

- акцентуалізовано проблему повсякденної практики виживання жителів міст у 1990-ті рр.;
- охарактеризовано зміни в споживацькій культурі містян на межі 1990-х – 2000-х рр.;
- з'ясовано особливості функціонування служб житлово-комунального господарства;
- проаналізовано діяльність закладів охорони здоров'я в контексті боротьби з найбільш поширеними серед міського населення хворобами;
- концептуалізовано трансформацію дозвіллевої практики під впливом інформаційних технологій.

Удосконалено:

- розкриття динаміки змін у матеріально-побутовій та культурно-дозвіллевій сферах;
- теоретико-методологічний інструментарій дослідження побуту та дозвілля.

Подальшого розвитку отримали:

- об'єктивні та суб'єктивні причини масового падіння рівня життя містян в 1990-ті рр.;
- трансформація міського простору під впливом соціально-економічних змін;
- діяльність культурно-дозвіллевих закладів;
- вплив Інтернету на дозвілля населення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення дисертації значною мірою розширюють знання з періоду 1991–2005 рр.

Отримані нами результати дослідження можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історії України доби незалежності, регіональної історії, робіт із краєзнавства. Ними можна послуговуватися для підготовки лекційних та проведення практичних занять з історії України. Вони стануть у нагоді в подальших дослідженнях побуту, дозвілля і повсякденності зазначеного періоду.

Достовірність отриманих результатів забезпечена детальним вивченням історіографії теми, об'єктивним аналізом джерел, використанням достатнього арсеналу сучасних методів дослідження, що відповідає поставленій меті, завданням та предмету дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації висновки, теоретичні положення та апробовані матеріали належать особисто авторці та є одноосібними (за винятком однієї статті у фаховому виданні, написаної у співавторстві з Т. Ю. Герасимовим, де особистий внесок здобувачки – 50 % та двох – з О. Дудник (50 %)).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в доповідях на 5 наукових конференціях, зокрема 3 міжнародних: «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, 6 листопада 2015 р.), «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (м. Миколаїв, 12–20 листопада 2015 р.), «Rozdroża. europa środkowa-wschodnia inter-, wielo-, transkulturowo» (м. Ченстохова, Польща, 8–9 грудня 2015 р.), «Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти» (м. Харків, 1–2 грудня 2016 р.), «Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання» (м. Черкаси, 15 грудня 2022 р.), а також на круглому столі «Механізми впливу громадськості та бенефіціарів на забезпечення якості вищої освіти в Україні» (м. Умань, 23 серпня 2016 р.).

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів (десяти параграфів), висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи становить 193 сторінки, з них 156 – основний текст. У списку використаної літератури 305 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми

Одним із ключових аспектів фахового вивчення обраної тематики є ґрунтовний аналіз її історіографії. Ознайомлення з науково-теоретичними напрацюваннями проблеми, які розроблялися під впливом тих чи інших історичних шкіл з використанням певних підходів та методів дослідження, з опрацьованим авторами фактичним матеріалом та зробленими ними узагальненнями дають змогу визначити ступінь вивченості обраної проблематики, сформулювати нові дослідницькі завдання та окреслити перспективи подальшого висвітлення. Враховуючи специфіку нашої тематики, яка передбачає проведення її мультидисциплінарного аналізу, у фокусі уваги авторки перебувають не лише наукові праці істориків, а й фахівців із соціології, психології, правознавства, медицини, економіки, культурології та філософії.

Умовно історіографію проблем побуту та дозвілля містян можна розділити на три групи. До першої варто віднести праці, опубліковані в 1991–2000 рр. Другу групу представлено науковим доробком, датованим з 2001 р. по 2022 р., третю – фахівцями із зарубіжних країн.

Наукові праці 1991–2000 рр. характерні тим, що їхнє тематичне спрямування здебільшого сфокусоване на дослідженні суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних перетворень в Україні. І хоча деякі аспекти проблематики побутового життя й дозвілля тією чи іншою мірою висвітлюються, проте в рамках аналізу міської повсякденності вони предметно і тематично не виокремлені.

Після проголошення незалежності України вітчизняні науковці спрямували свої інтелектуальні зусилля на очищення української історії від ідеологічних нашарувань минулого, вписання її в загальноєвропейський та світовий контекст, застосування сучасних наукових методів й освоєння нових історичних напрямів. Це стосувалося і вивчення зовсім недавнього минулого на тлі глибоких трансформаційних процесів усіх сторін життя населення та перебування молоді Української держави перед низкою небезпечних зовнішніх і внутрішньополітичних викликів. Інтелектуальна рефлексія над «вчорашнім днем» здійснювалася істориком в ролі сучасника подій.

Вже за кілька років після проголошення незалежності України можна було робити висновки щодо її історичного розвитку в новій епосі. Однією з найяскравіших праць такого характеру є стаття С. Кульчицького «Державотворчий процес в Україні (підсумок першого п'ятиріччя)» (1995 р.). Попри певні здобутки в процесі демократичної трансформації суспільно-політичного життя держави, автор вказав на великі помилки уряду в проведенні ринкових економічних реформ, який обрав найгірший з усіх можливих варіантів, що катастрофічно вплинуло на матеріальне становище українців [214, с. 78].

Помітною подією в науковому житті 1990-х рр. стала фундаментальна праця Н. Паніної «Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій» [231]. Сам факт її появи свідчив про важливість використання соціологічного методологічного інструментарію для вивчення змін, які охопили українське суспільство від початку доби незалежності. Динаміка соціальних трансформацій аналізувалася на загальноукраїнському та регіональному рівнях.

Загалом тенденція до поступового зростання інтересу сучасної української науки до соціально-побутових і повсякденних аспектів історії чітко простежується в 14-му томі багатосерійного наукового видання «Україна крізь віки» (Литвин В. «Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)», 2000) [255]. У книзі приділено увагу соціальному аспекту економічної кризи, яка

болуче вдарила по матеріальному добробуту українського населення, основним напрямом державної соціальної політики, включаючи діяльність влади в сфері охорони здоров'я, висвітлено загальні закономірності розвитку національної культури та українського телевізійного мовлення. Оскільки автор розглянув досліджуваний ним період в контексті постіндустріального, тобто інформаційного суспільства, частину своєї праці він присвятив аналізу тогочасного інформаційного простору, зокрема появі новітнього засобу передавання даних – глобальної мережі Інтернет.

Необхідність відродження української національної культури в умовах незалежності актуалізувала дослідження на відповідну тематику. При цьому, наприкінці 1990-х рр. з'явилися праці, присвячені культурному дозвіллю. У статті Н. Бабенко [172] наголошувалося на важливості діяльності культурних закладів як організаторів сімейного дозвілля, оскільки після падіння СРСР, в якому здійснювався ідеологічний контроль над культурно-дозвіллевою сферою, державна підтримка останньої значно знизилася. Праця Л. Скокової «Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень» [247] висвітлює проблеми становлення та розвитку українського телебачення, зростання ролі телевізійного ефіру в житті українців, а також містить цінний статистичний матеріал, на основі якого зроблено аналіз щодо глядацьких уподобань різних соціально-вікових категорій населення.

Історіографія 2001–2022 рр. характерна все більшим акцентуванням уваги науковців на соціальних, побутових та повсякденних аспектах історичного розвитку. При цьому, з'являються праці, які як аналізують минуле в зазначених контекстах, так і вибудовують відповідні теоретично-методичні концепції, особливо з повсякденної історії.

Особливостям соціально-побутових умов життя населення України в другій половині ХХ ст. присвячена монографія Л. Ковпак [204]. В ній авторка окреслила найбільш актуальні проблеми, характерні для періоду 1990-х рр.: соціальні аспекти переходу до ринкової економіки, головні напрями соціальної політики і соціального захисту населення, розвиток системи

охорони здоров'я та екологічна ситуація в державі. Проведення системного аналізу різноманітних статистичних джерел дало змогу переконливо відтворити соціально-побутові перипетії пересічного українця в перші роки після проголошення незалежності України. Монографію Л. Ковпак справедливо можна вважати першою в українській історіографії комплексною науковою працею на зазначену проблематику.

У 2004 р. Інститут історії України НАН України розпочав роботу над масштабним дослідницьким проектом «Україна: хроніка подій ХХ століття». Він складається з окремих опублікованих згрупованих по роках частин. У кожній з них у детальній формі інтерпретовано події, що стосувалися всіх сфер життя українців, зокрема повсякденної. Втім, про елемент повсякденності варто скоріше говорити крізь призму нормативно-правової діяльності влади та політики уряду, які на неї впливали. Три книги стосувалися досліджуваного нами періоду: 1991–1995 рр., [256] 1996–2000 рр. [257] та 2001–2010 рр. [221].

Того ж 2004 р. вперше у вітчизняній історіографії системну мотивацію наукової постановки питань історії повсякденного життя здійснив О. Удод. Проаналізувавши сучасні українські та зарубіжні інтерпретації проблеми повсякденності, вчений зробив висновок про незавершеність інституалізації цього перспективного методологічного напрямку в історіографії на початку ХХІ ст. [254].

Досить значний спектр соціально-побутових проблем доби незалежності представлений в монографії Г. Касьянова «Україна 1991–2007: нариси новітньої історії» [201]. В ній автор сконструював такі головні сюжетні лінії: зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, побудова нації, проблеми прав людини, масштабні зміни в економіці, соціальній сфері, в моделях соціальної поведінки. Орієнтація книги на широке коло читачів визначила особливості авторської інтерпретації означеного періоду, де багато подій і явищ з повсякденного життя висвітлено з позиції сучасника пережитих подій, наприклад про практику виживання населення у

кризові 1990-ті рр., матеріальну та політичну поляризацію українців на початку XXI ст., тотальну корумпованість органів влади тощо.

Наукове осмислення повсякденності, яке передусім полягало в формулюванні його дефініції та структуруванні актуалізувалося в 2010-х рр., що виявилось в проведенні спеціальних науково-методичних конференцій (наприклад, в 2010 р. у Переяслав-Хмельницькому, та в 2015 р. у Харкові), та в окремих монографічних виданнях [230; 258].

Мусимо, однак, констатувати, що станом на сьогодні повсякденна тематика періоду 1991–2005 рр. загалом залишаються поза увагою вітчизняних істориків. Натомість явно превалюють наукові роботи про радянську повсякденність. Свідченням цього є започаткована Інститутом історії України НАНУ монографічна серія «З історії повсякденного життя».

Водночас, такі складові повсякденності, як побут і дозвілля стали темою дисертаційних робіт О. Ісайкіної [302] та В. Вовка [300], котрі в цьому контексті вивчали періоди 1945–1955 рр. та 1950–1980-х рр., відповідно. Варто окремо відзначити кандидатську дисертацію А. Шауренко під назвою «Побут і дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр. (регіональний аспект)» [304]. Географічні межі дослідження авторка окреслила Вінницькою, Кіровоградською та Черкаською областями. Актуальність теми роботи вона аргументувала необхідністю реформування соціально-побутової структури сільського населення в теперішніх історичних умовах. Акцент у дисертації зроблено на висвітленні впливу трансформації колгоспного виробництва на матеріально-побутові умови життя селян та задоволенні їхніх культурно-освітніх потреб.

У цей же період з'явилися краєзнавчі студії з історії Жмеринки [197], Могилева-Подільського [173], Хмільника [186], Світловодська [198], Кіровограда [226], Черкас [225]. Хронологічно вони охоплювали історію міст від заснування до сьогодення, висвітлюючи діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, заснування й роботу закладів освіти, культури, медицини, знайомлячи читачів з видатними земляками. Значною

інформативністю відзначається колективна наукова робота вінницьких істориків «Вінниця: історичний нарис» [181]. У ній детально охарактеризовані соціально-економічні наслідки кризових явищ в українській економіці 1990-х рр., що проявилось в зупинці низки місцевих промислових підприємств та масовому безробіттю. Водночас, вказується на поступове зростання в місті товарообігу, розбудову місцевої торговельної та транспортної інфраструктури, поживлення будівельного ринку на початку 2000-х рр.

Далі ми розглянемо науковий доробок вітчизняних істориків періоду 2001–2022 рр., в якому проаналізовані чинники, що визначали особливості побуту і дозвілля містян досліджуваного періоду, а також порушені теми, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з предметом нашого дослідження та зазначеними науково-дослідницькими завданнями.

Економічні перетворення Української держави після 1991 р. стали об'єктом чималого наукового інтересу, оскільки ефективність економіки безпосередньо визначала спроможності держави виконувати свої соціальні функції, фінансуючи такі життєво важливі сфери, як охорона здоров'я, медицина, культура тощо. В статті С. Кульчицького, в якій підбивалися підсумки 15-річного періоду незалежності, застосовується поняття «державосупільство». Воно було характерне для часів Радянського союзу, де суспільство і держава становили єдине ціле. в якому всі організаційні структури вбудовувалися в жорстку систему компартійної диктатури, а кожний громадянин знаходився в політичній і економічній залежності від невеликого кола осіб, які контролювали державну партію й усю країну. Відтак, в нових історичних умовах перед молодого Українською державою постала необхідність відділення суспільства від держави, адже радянський спосіб виробництва, розподілу й життя переставав відповідати викликам часу. Це призвело до величезних труднощів в економічному та соціальному житті українців, оскільки вони значною мірою лежали в ментальній площині [215, с. 16].

Грунтовний аналіз проблем української економіки 1990–2000-х рр. здійснено в другому томі колективної монографії «Економічна історія України : Історико-економічне дослідження». В ній підкреслюється докорінна різниця між економікою Заходу і посткомуністичних країн у векторі розвитку як вагомий чинник розуміння сутності проблем української економіки. В її розвитку автори виділили кілька періодів. Перший – 1992 – початок 2000-х рр. характеризувався швидким розпадом попередньої економічної (соціалістичної) системи і постанням базових елементів нової – капіталістичної (ринкової). Другий період – початок 2000-х – 2008 рр. – «період економічного зростання, швидкого розширення внутрішнього ринку, кредитного буму, розквіту банківської системи, виходу українських бізнес-груп на міжнародні ринки, покращення соціальної ситуації, зростання доходів населення, перших спроб оновлення та реструктуризації основних фондів, подальшої концентрації власності й влади в руках найпотужніших бізнес-груп, остаточного оформлення основних олігархічних груп, подальшою інтеграцією української економіки в світову» [194, с. 522]

Труднощі переходу українського народного господарства на ринкові відносини та заходи влади щодо подолання пов'язаних із цим кризових явищ також проаналізовані в працях А. Гальчинського [183] та Ю. Зайцева [199]. У статті Ю. Прилипка [240] охарактеризовано питання тінізації економіки України, яка набрала величезних обертів у 1990-х рр., будучи інструментом виживання для значної частини населення.

Проблемам матеріального становища українців з урахуванням специфіки розвитку соціально-економічних процесів у 1990–2000 рр. присвячена колективна монографія «Рівень життя населення України» [242], авторами якої є фахівці Інституту демографії та соціологічних досліджень. У ній запропоновано концептуальний підхід до вивчення рівня життя та розроблено відповідний теоретико-методичний інструментарій для проведення відповідних оцінок. Зокрема, аналізуються такі ключові чинники формування матеріального становища, як економічна ситуація в країні,

соціальні стандарти та гарантії забезпечення гідного рівня життя та самозабезпечувальна функція домашніх господарств як засіб підвищення добробуту.

Вивчаючи побутову тематику, варто звернути увагу на дослідження С. Лазюка у контексті впливу українського сімейного побуту на механізм і рівень відносин у соціумі [218] та на систему культурної комунікації [219]. У працях автора здійснено соціально-філософський аналіз поняття «сімейний побут», та з цієї ж позиції розглянуто генезу різних підходів до вивчення сім'ї як соціального феномену.

Чималу кількість наукових студій присвячено проблематиці житлово-комунальної сфери, оскільки її важливість зумовлюється не лише забезпеченням соціального благополуччя, а й великим впливом на політичне життя через підвищену чутливість з боку населення.

Насамперед варто назвати колективну монографію дослідників з Інституту демографії та соціальних досліджень [196], у якій проведений комплексний аналіз житлових умов як складової добробуту. Вони розглядаються як економічна категорія на перетині наук, зокрема, в контексті архітектури житлових будівель та гуманітарних аспектів життєдіяльності суспільства. В монографії обґрунтовано основні детермінанти формування житлових умов на різних етапах розвитку суспільства, включаючи сучасний період.

Однією з головних соціальних проблем у досліджуваній період стала приватизація житла. Її чи не найбільша складність полягала в низькому рівні правових знань пересічних громадян, і тому актуалізувала питання експертного аналізу, зокрема в юридичній науковій літературі. Наприклад, у статті Г. Коваленко зазначено, що в період розвитку і формування ринкових відносин житло стає повсякденним товаром, предметом купівлі-продажу, найму, застави, дарування, заповіту, тощо, і це призводить до поширення протиправних дій у сфері придбання житла й користування ним [202].

На думку дослідників державної житлової політики О. Більовського [177] та О. Розмислова [243], ефективність її реалізації насамперед пов'язане з комплексним вирішенням проблеми переходу до стійкого функціонування і розвитку житлової сфери, що має забезпечувати доступність житла для громадян, безпечні й комфортні умови мешкання в ньому. Великий науковий інтерес становить праця О. Чебан, присвячена особливостям пострадянського побуту в житловому просторі одеситів [261]. За її спостереженням, квартира пересічного мешканця становила своєрідний симбіоз, поєднуючи через причини матеріального та ментального характеру традиційне облаштування житла із сучасними дизайнерськими рішеннями.

Проблеми функціонування житлово-комунального господарства проаналізовані в наукових працях Ю. Леги [220], О. Синцової [245] та Т. Строкань [250]. Вони вбачають у ньому важливу цілісну систему життєзабезпечення населення, яка складається з підприємств і установ, що забезпечують потреби людей у житлі, водо- і теплопостачанні, енергоресурсах, громадському транспорті тощо, виконуючи стабілізуючу функцію в повсякденному житті всіх суспільних прошарків. Зазначені роботи характерні тим, що вони не лише проливають світло на найбільш актуальні проблеми житлово-комунального господарства, а й пропонують шляхи їх подолання, зокрема через реформування.

Водночас, мусимо вказати на такий маловивчений на концептуальному рівні проблемний сектор, як трансформація міського простору в період незалежності України. Відтак значну цінність з пізнавальної та теоретико-методологічної точок зору являє праця О. Гнатюка та О. Кривець [271], присвячена особливостям пострадянської житлової забудови в окремих мікрорайонах Вінниці та Херсону. Автори визначили ключові процеси трансформації: деіндустріалізація, комерціалізація, пожвавлення, функціональна диверсифікація, а також виокремили набір факторів, що сприяли найбільш інтенсивним перетворенням. На їхню думку, головним була приватна комерційна діяльність, унаслідок чого стрімкий розвиток

роздрібної торгівлі визначив частковий, фрагментарний і подекуди суперечливий характер трансформації.

Предметний науковий інтерес становлять дослідження з демографічної ситуації в Україні як індикатор рівня життя населення. Так, І. Марцинюк на основі використаних статистичних матеріалів за 1989–2000 рр. дійшов висновків про перебування людності України на межі демографічної катастрофи, цілком слушно пояснивши це економічними негараздами та низькою якістю медичного обслуговування населення [224]. М. Курик, аналізуючи дитячу демографію 1990-х рр. [216], акцентував першочергову увагу на соціально-екологічних проблемах, від яких залежить стан здоров'я дітей та обґрунтував основні напрями їх профілактики та оздоровлення через систему освіти.

У працях, присвячених медичній системі України, червоною ниткою проходить необхідність її реформування з метою покращення її якості. У статті О. Дудник і А. Шауренко [192] підкреслюється безпосередній зв'язок між економічною кризою 1990-х рр. і системою охорони здоров'я. зроблено висновок, що попри певні позитивні зрушення, в країні так і не було проведено відповідних кардинальних реформ. П. Романюк та Т. Семігіна [283] вважають, що кінцевий успіх реформування медичної системи в Україні залежить від низки факторів, зокрема формування фінансової основи економічної стабільності країни, забезпечення балансу між державними і приватними витратами на здоров'я та здатності усунення довготривалих практик, пов'язаних з діяльністю лобістських груп у системі охорони здоров'я. Про одну зі складових розпочатої в досліджуваній нами період медичної реформи – інститут сімейної медицини – зазначено в працях О. Коржа [205] та О. Яремчука [266]. В них вказується на позитивні наслідки діяльності сімейних лікарів в європейських країнах та досліджуються проблемні питання медичної системи в контексті використання зарубіжного досвіду в українських реаліях.

Великий історіографічний блок становлять праці на культурну та культурно-дозвілєву тематику. Такий ажітаж можна пояснити тим, що зазначена проблематика розкриває сутність цивілізаційної трансформації сучасного суспільства, і тому досліджується фахівцями з різних галузей знань: історії, соціології, культурології, педагогіки, філософії.

З перших років незалежності Україна потребувала концептуального бачення головних напрямів формування культурної політики, яка б найбільше відповідала б потребам українських громадян в руслі світових тенденцій. Про стратегічні завдання влади в культурній сфері йдеться в аналітичній доповіді «Культурна політика України: національна модель у європейському контексті» [212]. В ній особливу увагу приділено дослідженню місця й ролі культури в сучасному суспільстві, тих можливостей, які вона створює для соціально-економічного розвитку країни та її регіонів, національної консолідації та просування інтересів Української держави на міжнародній арені. Правовий аспект проблеми розглянуто в колективній праці дослідників Українського центру культурних досліджень [211]. У ній охарактеризовано стан правового регулювання культури в державі (1998 р.) та запропоновано низку законодавчих та нормативних проектів для відповідної галузі.

Після розпаду СРСР, в якому культура розглядалася як потужний ідеологічний інструмент і держава фактично інституалізувала культурно-дозвілєву сферу, культурне дозвілля українців опинилося в незвичних для себе умовах. З огляду на непросту соціально-економічну ситуацію в Україні, не могли повною мірою задовольнятися культурні потреби сімей, значна частина яких відчувала величезні труднощі в адаптації до нових реалій. Саме тому зростало значення закладів культур, покликаних організовувати сімейне дозвілля. Комплексний аналіз їхньої діяльності здійснила в своїй науковій праці Н. Бабенко [171].

Сімейному дозвіллю як окремій науково-дослідницькій проблемі присвячено роботу І. Белецької [176]. Вона його розглянула як безпосередній вплив на формування соціально-культурних відносин в родині та вироблення

ціннісних орієнтацій з метою духовного збагачення й задоволення культурно-дозвіллевих інтересів кожного її суб'єкта. І. Сушицька акцентувала увагу на характеристиці форм і методів організації сімейного дозвілля [251].

На початку XXI ст. з'явилася низка наукових досліджень про зростання ролі Інтернету в житті суспільства. По-перше, висвітлюється технічна складова інтернетизації України – від появи перших мереж у найбільших містах для VIP-клієнтів до поширення інтернет-технологій у домівках звичайних користувачів [222; 265]. По-друге, Інтернет розглядається в контексті формування інформаційного суспільства [303; 253]. По-третє, аналізується процес віртуалізації дозвілля з погляду виникнення такого феномену як комп'ютерна (ігрова) залежність [189, 182].

У 1990–2000-х рр. культурно-дозвіллева практика населення стала предметом соціологічних досліджень. Так, І. Петрова, шляхом аналізу соціологічних опитувань, виявила такі її тенденції: стихійні зміни внаслідок впливу глобалізаційних процесів та відсутності належної культурної політики держави, домінування серед дозвіллевих преференцій українців домашніх видів культурно-дозвіллевих практик, залежність від соціально-демографічних особливостей. На її думку, на початку 2000-х рр. дозвіллевий простір в Україні мав суперечливим характер: з одного боку, спостерігається різке скорочення культурно-дозвіллевої мережі (бібліотек, музеїв, клубів, будинків культури, центрів народної творчості), змінення інтенсивності культурно-дозвіллевих практик у бік пасивного споживацтва, з іншого – з'являються інноваційні центри дозвілля, нові форми та методи дозвіллєвої діяльності, розвивається віртуальне дозвілля [238]. Л. Скокова, на основі отриманих соціологічних даних, дійшла висновків про те, що читання залишалося поширеною культурною практикою українського населення, хоча, водночас, зменшувався інтерес до художньої літератури. Вона це пояснила збільшенням діапазону дозвіллевих занять, відходом у минуле моделі читання, коли спілкування з книгою пов'язувалося з особливою духовністю, «культурністю» [248].

Окремо слід назвати праці, в яких висвітлюється дозвіллева практика сільської молоді крізь призму їхньої адаптації до міського життя. І. Губеладзе у своїй монографії стверджує, більш розвинута сфера дозвілля була одним із головних мотиваційних чинників, який сприяв міграції до міст молодих людей із сільської місцевості [188, с. 48]. Розгорнуту картину адаптаційних процесів сільської молоді в міському дозвіллевому просторі дала Т. Момот. Дослідниця виділила такі риси дозвіллевої діяльності сучасної молоді: консюмеризм, розважально-рекреаційна спрямованість, віртуалізація, пріоритет споживацьких орієнтацій над креативними, вестернізація, стандартизація, слабка індивідуалізованість, позаінститутська самореалізація, відсутність соціокультурної самоідентифікації [228, с. 121].

Варто при цьому вказати, що авторам, незалежно від їхньої спеціальності, аналізуючи поточні трансформаційні процеси дозвіллевої практики населення, досить важко утриматися від суб'єктивних, часто консервативних оцінок. Проблема полягає в тому, що зміни в будь-якій сфері, особливо якщо вони цивілізаційного характеру, на самому початку закономірно нашоувхуються на супротив з боку значної частини населення, адже це часто суперечить їхньому звичному способу життя, не узгоджується зі сформованою роками системою цінностей. Історія доводить, що все нове спочатку відкидається більшістю, доки це не перетворюється на норму. Ось чому об'єктивний аналіз минулого зазвичай потребує пройденого відрізка часу.

З цієї причини на особливу увагу заслуговує науковий доробок представників зарубіжної історіографії, в країнах котрих постідеологічна, постіндустріальна (інформаційна), цифрова, постмодерна доба розпочалися раніше і тому набули більш зрілих форм.

Виходячи із зазначених у дисертації науково-дослідницьких завдань, ми розділили наукові дослідження зарубіжних фахівців на два блоки. У першому представлені праці на матеріально-побутову тематику, в другому – на дозвіллеву.

Праці, які ми віднесли до першого блоку, розглядають матеріальний аспект повсякденного життя населення в контексті трансформаційних процесів на пострадянському/постсоціалістичному просторі. Тому в їхніх роботах часто містяться теоретичні узагальнення, зроблені на підставі виявлених об'єктивних історичних закономірностей, пов'язаних із радикальними економічними перетвореннями внаслідок переходу до ринкових відносин. Це безумовно позначилося на повсякденній практиці жителів країн Східної Європи, сутність якої полягала в адаптації до життя в умовах капіталізму.

В цьому сенсі насамперед назвемо працю британських науковців Дж. Раунда та К. Вільямса [284] про повсякденне життя в пострадянській Україні та Росії. Її автори поставили за мету дослідити соціальні наслідки переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової, підкресливши вирішальне значення для багатьох домогосподарств використання неформальної економічної практики (тіньового сектору) в умовах зростаючої корупції влади на всіх рівнях. Таким чином, дослідники зосередили увагу на висвітленні повсякденних практик населення, спрямованих на виживання у надзвичайно складних економічних умовах у 1990-ті рр. Загалом неформальна економіка на постсоціалістичному просторі стала предметом низки наукових досліджень, серед яких виокремимо А. Сміта і А. Стеннінга [285], С. Волласа й С. Харпфера [287], Р. Ніфа і М. Станкулеску [278] та К. Хамфрі [273].

Разом з тим, варто відзначити наукові студії з урбаністики С. Неугебауера [279] та І. Фрост [270], які концептуально проаналізували феномен постсоціалістичного міста та дослідили міські повсякденні практики, пов'язані зі змінами політичного режиму та економічного способу виробництва. В цьому контексті значну цінність має дисертаційна робота німецького автора М. Вейкера [305] про одну із таких пострадянських практик – маршрутне таксі.

Дослідженню трансформаційних процесів у дозвілєвій сфері на пострадянському просторі присвячена стаття К. Роберст та К. Фаган [281]. У своїй праці вони використали дані соціологічних опитувань 1997 р. серед 900 молодих людей з Вірменії, Грузії та України для оцінки впливу посткомунізму на різні види дозвілля. На підставі цього авторами було зроблено висновки про тяжіння молоді до домашнього дозвілля, що супроводжувалося інвестиціями в розважальне обладнання для приватних помешкань.

Огляд зарубіжної історіографії завершуємо працями, присвяченими впливові Інтернету на дозвілєву сферу в періоди інформаційного та цифрового суспільства: З. Дентцеля, [269] К. Хейторнтвейт і Б. Велмана [272], Б. Айдіна і Е. Арслана [267].

Підбиваючи підсумки аналізу стану наукової розробки теми, можна констатувати, що проблематика побуту і дозвілля як елементів повсякденності досліджуваного періоду стала предметом аналізу українських науковців лише на початку ХХІ ст. Це зумовлено інерцією традицій радянської історичної школи, в якій «маленькій людині» фактично не відводилося місце в науковому висвітленні подій і явищ, та проникненням у вітчизняну наукову спільноту сучасних концептуальних підходів до вивчення минулого. Поручена авторкою проблематика досліджена нерівномірно, як у всеукраїнському, так і в регіональному контексті. Найбільше студій присвячено проблемам рівня життя населення, житлово-комунальної сфери, деяким формам культурного дозвілля. Натомість, науковцями порівняно небагато уваги приділено питанням трансформації міського простору, медичного обслуговування населення та місцю Інтернету в повсякденних практиках населення.

1.2 Джерельна база дослідження

Висвітлення проблем побуту та дозвілля міського населення в 1991–2005 рр. потребує залучення широкого комплексу джерел. Оскільки існуючі в

теперішньому джерелознавстві конструкції джерельної бази мають умовний та гнучкий характер, в нашій дисертаційній роботі модель групування джерел побудована з огляду на предмет дослідження, його мету та завдання. Використані нами документи й матеріали публічного та приватного походження можна поділити на неопубліковані та опубліковані.

У дисертації запропоновано наступну класифікацію джерел: матеріали центральних і регіональних державних архівів України, офіційно-нормативна документація, статистичні дані, центральні та місцеві періодичні видання 1991–2005 рр. Значну частину матеріалів авторкою введено до наукового обігу вперше.

Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОУ України) містить документи міністерств, відомств, центральних державних установ і організацій різних галузей економіки та культури. Робота з ними дає змогу дослідити наукову проблему крізь призму функціонування державного механізму. З огляду на це найбільшу зацікавленість викликає фонд Р-2 «Кабінет міністрів України», в якому зберігаються постанови, накази, інформації, звіти, листи, що визначали особливості економічного, соціального та культурного розвитку України досліджуваного періоду. Зокрема, в ньому можна знайти матеріали про урядове фінансування культурних закладів; державну підтримку національного та регіонального телерадіомовлення; реконструкцію медичних закладів та фінансове забезпечення системи охорони здоров'я загалом тощо.

На жаль, ми змушені констатувати відсутність документів і матеріалів періоду 1991–2005 рр. в архівних фондах Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Кіровоградської області та Державного архіву Черкаської області. Це пов'язано з розміщенням у них документів лише до 1991 р.

Утім, репрезентативність архівних джерел забезпечується поточними архівами регіональних установ і управлінь. На підставі проведеної в них роботи, робимо висновки, що наявні в них документи та матеріали

найбільшою мірою стосуються організації культурного дозвілля в регіонах та статистичних відомостей щодо функціонування закладів охорони здоров'я, економічної ситуації, житлово-комунальних проблем.

Значний масив архівної інформації про культурне життя міського населення знаходимо у фондах поточних архівів Управління культури Вінницької облдержадміністрації, Вінницького обласного центру народної творчості, Департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації, Кіровоградського обласного центру народної творчості, Управління культури і туризму Черкаської облдержадміністрації, архіву Черкаського обласного центру народної творчості.

Фонди поточного архіву Управління культури Вінницької облдержадміністрації містять звіти та пояснювальні записки щодо роботи культурних та мистецьких закладів Вінницького, Жмеринського, Хмельницького та Могилів-Подільського районів, а також річні показники їхньої діяльності в масштабах області.

У поточному архіві Управління культури і туризму Черкаської облдержадміністрації описана робота закладів культури, спрямована на задоволення потреб населення у вигляді річних звітів відділень управління Смілянської та Уманської райдержадміністрацій, щорічної інформації про роботу клубних закладів Черкаської області серед дітей і підлітків, підсумків творчої і фінансово-господарської діяльності галузі.

Важливе значення мають кількісні показники економічного та культурного становища міст, які знаходяться в поточних архівах управління статистики у Вінницькій та Кіровоградській області. Зокрема, це стосується таких важливих аспектів міського повсякденного життя, як джерел існування населення, становища житлово-комунальної сфери, діяльності закладів культури та мистецтва тощо.

Річні звіти діяльності центрів народної творчості Вінницької та Кіровоградської області, які містяться в однойменних архівних установах,

надають об'єктивні відомості щодо організації культурно-дозвілєвого життя міських жителів через мережі закладів культурного типу. В них знаходимо інформацію про фінансування окремих програм та заходів, рівень матеріально-технічного забезпечення, планування різних культурно-мистецьких закладів, фестивалів, конкурсів, роботу творчих гуртків тощо.

Дослідження проблеми медичного забезпечення міського населення зумовило великий науковий інтерес до документів і матеріалів поточного архіву Кіровоградського обласного управління охорони здоров'я. Найбільшу увагу привернули щорічні обласні показники здоров'я населення та діяльності медичних закладів, завдяки чому можна простежити динаміку різних захворювань, їхні причини та профілактику, а також матеріальне забезпечення медичної галузі.

Наступну групу джерел становлять нормативно-правові акти 1991–2005 рр., які значною мірою впливали на побут і дозвілля міського населення. Їх поділяють на закони та підзаконні нормативно-правові акти. Перші були ухвалені Верховна Рада України, вони мали вищу юридичну силу та регулювали найбільш важливі суспільні відносини. Другі – видавалися уповноваженими органами держави та іншими суб'єктами влади, які приймали на виконання законів у вигляді постанов, указів, наказів, розпоряджень.

Фундаментальні правові основи соціального життя були закладені Конституцією України 1996 р. [97]. Одним із ключових положень Основного Закону визначено, що людина, її життя та здоров'я є найвищими соціальними цінностями держави. Відповідно, усі подальші положення, спрямовані на регулювання різних сфер діяльності, є похідними.

Оскільки 1990-ті рр. супроводжувалися тяжкою економічною кризою та різким падінням життєвого рівня населення, перед тогочасним політичним керівництвом України постала нагальна необхідність надання громадянам економічної та соціальної підтримки, як у вигляді грошової та натуральної допомоги (Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» 1992 р.

[94]), так і через регулювання розмірів заробітної плати та соціальних норм (Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 1993 р. № 674 «Про додаткові грошові виплати населенню у зв'язку з підвищенням роздрібних цін» [102]; Закон України «Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати на 1998 рік» [93]).

Особливе зацікавлення викликає Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» від 4 лютого 2005 р. [103], покликана наблизити державу до реальних потреб суспільства шляхом проведення системних змін для покращення матеріального та духовного життя населення. З-поміж багатьох визначеній в них пріоритетів виокремимо такі: гуманітарна політика, сімейні цінності, охорона здоров'я, подолання бідності, житлово-комунальне господарство.

Комплексне вивчення проблем житлової сфери передбачає ознайомлення з Житловим кодексом Української УРСР (1983 р.) [90], який був чинним у досліджуваній нами період. Крім того, варто звернути увагу на постанови Кабінету Міністрів України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 8 жовтня 1992 р. № 572 [101] та «Про дальший розвиток житлово-будівельної кооперації» від 20 жовтня 1992 р. [98].

Правові засади функціонування медичної сфери прописані в законі «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992 р.) [91].

Окремим блоком представлене правове регулювання наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 р. Найважливішими нормативними актами є закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (1991 р.) [96], та Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (1997 р.) [99].

Серед нормативно-правової бази культурної сфери насамперед назвемо Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.) [92] та Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. № 1775 «Про нормативи забезпечення населення клубними закладами» [100].

Досліджуючи регіональну історію, важливо побачити історичні зміни на прикладі конкретних населених пунктів. Надважливу роль у цьому відіграють статистичні джерела, які дають можливість детально розглянути, проаналізувати та дослідити порушену проблематику. Саме тому в нашій роботі ми багато уваги приділили дослідженню статистичних джерел центральних регіонів України – Вінницької, Черкаської та Кіровоградської областей.

Дефіцит правдивої статистичної інформації в період СРСР викликав неабиякий інтерес до статистичних досліджень після здобуття Україною незалежності. Зросла також увага до питань науково-обґрунтованої публікації статистичних джерел. Продовжувався випуск раніше заснованих збірників, започаткувався випуск нових видань. Дані для щорічників здобувалися в результаті переписів, описів, різноманітних видів звітності тощо.

Для істориків особливо цінним є багатопрофільне видання «Статистичний щорічник України», перший випуск якого був присвячений підсумкам 1994 р. [85]. Вагомість такого щорічника полягає в тому, що в ньому наводяться дані у порівнянні з попередніми роками, наведена статистична інформація як по районах, так і деяких міст, що є особливо корисною для дослідження проблеми в динаміці. Щорічник містить дані про населення, становище культури, будівництво, ціни на основні продукти та послуги, житлово-комунальні тарифи та інше. Чималий науковий інтерес становить ще одне щорічне загальноукраїнське статистичне видання – «Україна в цифрах» [88]. Воно містить широкий спектр статистичних показників соціально-економічного стану держави, зокрема доходів і витрат населення, житлового фонду, кількості освітніх та медичних закладів, рівня екологічного забруднення тощо.

На початку 1990-х рр. було засновано чимало регіональних щорічників, як загальних так і галузевих. Зокрема загальні, такі, як «Статистичний щорічник Кіровоградської області» [82; 83; 84], «Статистичний щорічник Вінниччини» [81], «Статистичний щорічник Черкаської області» [86] та

галузеві «Діти, жінки та сім'я Вінниччини», в яких висвітлено грошові доходи жителів області, житлові умови, стан охорони здоров'я, культурна сфера області [65, с. 7].

Збірник «Соціальний рівень життя населення» [75] наводить дані про заробітну плату працівників, освітньо-професійний рівень населення, витрати домогосподарств та інше, що дає можливість чітко вималювати рівень життя громадян Вінницької області. Такий довідник є цінним тим, що в ньому чітко відмежовуються дані стосовно сільського і міського населення, що є досить корисним при вивченні міського способу життя, а конкретні цифри створюють основу для подальших більш ґрунтовних досліджень.

У збірнику «Соціальні індикатори рівня життя населення Кіровоградської області» [76] у відповідній концептуалізованій формі подано відомості про макроекономічні показники регіону, демографічну ситуацію, охорону здоров'я, зайнятість населення, рівень та структуру особистого споживання, житлові умови жителів Кіровоградщини.

У статистичному щорічнику «Транспорт Вінницької області» наведений перелік видів транспорту, його поширеність та кількість перевезень по області в загальному, та окремо по містах та районах [87, с. 41]. У Статистичному збірнику «Регіональний розвиток Черкаської області» вміщено дані про соціально-економічне становище Черкаської області у порівнянні з попередніми роками в розрізі районів і міст обласного значення. Висвітлено показники матеріального виробництва, фінансової та соціальної сфери населення [73, с. 9].

У 2004 р. Кіровоградське обласне управління статистики опублікувало збірник «Шлюбний стан населення області» (за даними всеукраїнського перепису населення у 2001 році), в якому, окрім цифр додані методологічні пояснення. Використання таких різногалузевих статистичних джерел дозволяє детально розглянути та проаналізувати питання сімейного стану жителів області, демографічну ситуацію в області, застосовуючи відповідний математичний апарат [89, с. 17].

Досліджуючи медичне забезпечення міського населення, обов'язково варто звернути увагу на збірник «Деякі показники здоров'я та діяльності закладів охорони здоров'я Кіровоградської області за 2000 рік» [64] та статистичні бюлетені «Стан здоров'я населення Вінницької області [80] та Діяльність закладів з охорони здоров'я людини» [66]. В них детально показано статистику найбільш поширених захворювань серед населення, охарактеризовано стан мережі медичних закладів та висвітлено заходи влади, спрямовані на покращення надання лікарської амбулаторної та стаціонарної допомоги громадянам.

У статистичному бюлетені «Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства області у 2005 році» вміщено інформацію про кількість закладів ресторанного типу на Кіровоградщині, мережу аптечних закладів та мережу роздрібної торгівлі як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості [71, с. 10].

У збірнику «Заклади культури та мистецтва Вінницької області» наведено основні показники діяльності та охарактеризовано роботу закладів культури. Проаналізувавши ці показники, чітко прослідковується скорочення закладів, що мало відповідний вплив на розвиток культури в регіоні [69, с. 17].

Таким чином, опрацювавши значну кількість статистичних джерел варто відзначити важливість даних статистики під час проведення досліджень з регіональної історії, оскільки це досить точний дослідницький інструмент, який охоплює різні носії відомостей. Наявність якісної статистичної інформації, яка фіксує сучасний стан розвитку країни, відкриває нові перспективи для створення наукових ґрунтовних досліджень з історії України.

Побутову і дозвіллеву тематику неможливо дослідити без використання матеріалів періодичних видань. На їхніх сторінках висвітлювалися події, факти та явища, що стосувалися економічного, соціального, культурного та інших сфер життя України та досліджуваних нами регіонів. Велике розмаїття періодичних видань пропонувало фактично необмежене коло порушених повсякденних проблем жителів міст – від стислих повідомлень до цілих

аналітичних циклів. Всю періодику ми умовно розділили на центральну, галузеву та місцеву.

Діяльність центральних органів виконавчої влади висвітлювалася в щоденній газеті «Урядовий кур'єр». З 1990 р. і по сьогодні зазначене офіційне видання Кабінету Міністрів України інформує суспільство про найголовніші події у політичному, економічному, громадському, культурному житті країни та світу. Особливістю газети є публікація матеріалів науково-публіцистичного характеру з розрахунком на охоплення якнайширшої читацької аудиторії: фахівців з економіки й права, науковців, державних службовців та пересічних громадян.

Використані у нашому дослідженні нормативно-правові акти опубліковані в офіційному виданні «Відомості Верховної Ради України». Як правило, публікація законів означала набрання ними чинності.

Серед галузевих видань увагу авторки насамперед привернули часописи «Камертон» та «Медицина Вінниччини», на сторінках яких знайдено значну кількість фактичного та аналітичного матеріалу на культурно-дозвілєву та медичну тематику. Культурно-масова газета «Камертон», по-перше, знайомила читачів з різноманітними подіями культурно-мистецького життя вінницького регіону, зокрема з проведеними конкурсами та фестивалями [105]. По-друге, вона порушувала таку, наприклад, злободенну тему культурної сфери 1990-х рр., як важке становище українського кіно [108]. В журналі «Медицина Вінниччини» регулярно розміщувалася звітна інформація про діяльність закладів охорони здоров'я Вінницької області [118], висвітлювалися успіхи й невдачі місцевої медицини в боротьбі з найпоширенішими хворобами [124], окреслювалися перспективи розвитку медичної галузі в регіоні, наприклад, у контексті запровадження інституту сімейних лікарів [157].

Широка палітра повсякденного життя жителів міст відображена в міських газетах Вінниці, Кіровограда, Умані та Черкас. Утім, матеріали цих своєрідних місцевих колективних життєписів потребують критичного

сприйняття з огляду на традиційну схильність редакцій окремих видань до пошуку сенсацій з використанням неперевіреної інформації. Надзвичайна цінність газет як історичного джерела полягає у виведенні пересічних громадян з тіні історичного процесу, висвітленні конкретних життєвих ситуацій, підтримці зворотного зв'язку з читацькою аудиторією.

У вінницькому тижневику «33-й канал» авторкою знайдено чимало прикладів практики виживання містян у «лихі дев'яності», зокрема в статтях під промовистими назвами «В кожного своя грядка» [109], «Купи-продай» [128], «Вінничани опановують нові професії» [114]. На сторінках «Ріа-Вінниця» нашу увагу привернула стаття, присвячена терактам у вінницьких маршрутках у 2002–2003 рр. [154], що сколихнув тоді всю Україну. У газеті «Вінниччина» є чимало матеріалу про економічне [110] та культурне життя регіону [138].

Під час роботи над дисертацією нами опрацьовано часопис «Вечірні Черкаси». В ньому найбільший інтерес викликала публікація «За що я «полюбив» дев'яності» [122], де показано епізод із життя черкащанина в період «віялових» відключень електроенергії. З газети «Уманська зоря» ми взяли інформацію про вплив стихійної торгівлі на зовнішній вигляд міста [111] та особливості кредитування житла в 1990-ті рр. [129]. На шпальтах кіровоградської «Вечірньої газети» знайдено цінний матеріал про комп'ютерну залежність дітей [127], незаконні прибудови в багатоквартирних будинках [121], відчайдушні спроби містян покращити свої житлові умови шляхом облаштування автономного опалення [158].

Отже, джерельну базу з побуту та дозвілля міського населення центральних регіонів України в 1991–2005 рр. можна вважати цілком репрезентативною і достатньою для розкриття теми.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теперішній етап розвитку історичної науки передбачає впровадження новітніх теоретичних і методологічних підходів для ґрунтовного аналізу подій, явищ та процесів минулого. Наша дисертаційна робота виконана в рамках повсякденної історії, складовими частинами якої виступають побут та дозвілля.

Історія повсякденності як окремий напрямок в історіографії сформувався в післявоєнну добу. Його фундаторами вважають представників французької школи «анналів» М. Блока, Л. Февра, Ж. Ле Гоффа та Ф. Броделя [229, с. 4, 7].

Починаючи з 2000-х рр. в українській історіографії дефініція «повсякденності» продовжує залишатися одним із найбільш дискусійних питань методології історії, перебуваючи в перманентному процесі інтерпретації та зміни парадигм. Насамперед це можна пояснити тим, що повсякденність надзвичайно важко формалізувати через відсутність спеціальних (специфічних) суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, які б могли бути виокремлені (автономізовані) для її дослідження [230, с. 8].

Попри відсутність загальноприйнятої в науковому середовищі дефініції повсякденності, багато фахівців сходяться на тому, що її слід інтерпретувати в двох площинах. Їх умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних побутових потреб) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (його сенсово-сміслове наповнення й система життєвих орієнтирів) [230, с. 16–17].

Таким чином, на нашу думку, концептуалізація проблеми побуту та дозвілля дає змогу розглянути важливі сегменти повсякденної історії з дотриманням її структурної єдності. Своєю чергою, кожна із досліджуваних авторкою категорій – «побут» і «дозвілля» – потребує окремого теоретичного аналізу.

Під побутом ми розуміємо сферу життя суспільства, що охоплює все існування людей поза їх виробничою і суспільно-політичною діяльністю, матеріальне та культурне середовище, у якому відбувається задоволення потреб у їжі, одязі, житлі, відпочинку, розвагах, підтриманні здоров'я тощо. Говорячи про структуру побуту, можна виокремити дві його сторони – матеріальну і духовну. До матеріальної належать цінності, які задовольняють матеріальні потреби людини (у житлі, їжі, одязі тощо), а також створюють матеріальну базу для задоволення духовних потреб. До духовної сторони побуту слід відносити культурно-виховну, духовно-естетичну діяльність, проведення дозвілля тощо [185].

Більш складною методологічною проблемою є дозвілля. Як частина життєдіяльності людини – це складне явище, яке перебуває в стані перманентної трансформації. У світовій науці воно широко вивчається і обговорюється у філософії [268], культурології [275], психології [277] та соціології [286]. Всі ці дисципліни виділяють специфічні аспекти дозвілля та визначають багато його особливостей у різних контекстах, рівнях та масштабах.

Донедавна поняття «вільний час» і «дозвілля» ототожнювалися. Так, наприклад, у 1999 р. П. Робінсон і Г. Годбі, аналізуючи феномен часу, виділили чотири його типи: оплачувана робота (контрактний час), домашнє господарство/сімейний догляд (зобов'язаний час), особистий час і дозвілля/вільний час [282, с. 141]. Така категоричність за визначенням не може бути загальноприйнятою, оскільки з кожним роком межі між різними типами часів стираються. У виданні Українського культурного фонду «Дослідження дозвілля і культурних потреб міської молоді в Україні» між зазначеними поняттями подається чітке розмежування. Відповідно до нього, «вільний час – це частина добового часу, який залишається після виконання робочих або інших зобов'язань, таких як неоплачувана праця (наприклад, регулярне прибирання дому) чи навчання у школі. Тобто, він є тим ресурсом, який людина добровільно розподіляє, присвячуючи його своєму відпочинку або

задля інших персональних інтересів. Дозвілля інтерпретується як суб'єктивний досвід або стан, спрямований на задоволення своїх інтересів та потреб, зокрема культурних. Дозвілля дає можливість для самовираження, розслаблення, отримання задоволення, саморозвитку й іноді навчання у менш стресових умовах, ніж пропонує формальна освіта» [191, с. 12].

Дж. Нойлінгер, розділивши дозвілля на два типи – суб'єктивне та об'єктивне, назвав об'єктивне дозвілля періодом часу, в якому здійснюється діяльність, а суб'єктивне – «станом душі», не обов'язково пов'язаним із вільним часом. Об'єктивне дозвілля досліджується відповідно до культури та соціальної організації громади і суспільства, будучи тісно пов'язаним із фізичним і соціальним середовищем, конкретними матеріальними речами та/або соціальними взаємодіями [280, с. 23].

Своєю чергою, Т. Момот, аналізуючи дозвілля сільської молоді в контексті її адаптації в житті в місті, вважає, що дозвілля є частиною вільного часу, тобто сукупністю занять, які виконують функцію відновлення фізичних і психічних сил людини, діяльність заради власного задоволення, розваги, самовдосконалення. Висвітлюючи молодіжну дозвільну діяльність, вона дійшла висновку, що в процесі навчання молоді люди виконують ті дії, які для дорослих є елементом дозвілля: заняття спортом, перегляд кінофільмів, підготовка творчих завдань. Водночас, деякими молодими людьми ці самі заняття сприймаються як розвага й такі, що приносять задоволення, тому визначення дозвілля в цій віковій групі є досить відносним (228, с. 120).

Принциповою різницею між окресленими категоріями є те, що кожен може мати вільний час, але не кожен може мати дозвілля. В контексті розуміння поняття дозвілля важливо виокремити ті види, які не є дозвіллям: обов'язкова професійна діяльність; додатковий приробіток; побутові справи; задоволення фізіологічних потреб; ритуальна або церемоніальна діяльність (офіційні візити, політичні збори, релігійні зобов'язання тощо); учбовий процес (курси з підготовки до іспитів тощо) [238, с. 148–150].

Досліджуючи побут та дозвілля міського населення, необхідно розглядати місто як особливий соціокультурний та соціально-економічний простір, що розвивається під впливом регіональних і загальнодержавних контекстів і є середовищем людського існування.

Концептуалізація феномену міста в історичному процесі здійснювалася та продовжує здійснюватися в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Загальноприйнято вважати міста двигунами і рушіями змін [274, с. 39]. Відомий французький історик Ф. Бродель, зокрема, асоціював їх з електричними трансформаторами: «вони підвищують напругу, прискорюють обмін і безперестанку вершать життя людей» [178, с. 509]. Голландський вчений Г. Янсен вважає, що сутність міста не зводиться до однієї узагальненої характеристики. На його думку, вони є переплетінням демографічних, економічних, соціальних, політичних і культурних аспектів [274, с. 63]. Я. Верменич називає місто «складним багатofункціональним організмом, що живе й розвивається водночас і за законами живої природи, і за ритмами добре або погано відлагодженого механізму. Це сукупність безлічі центрів, які діють із різною швидкістю і не обов'язково передбачуваними результатами. Це своєрідне співтовариство громадян, далеко не завжди знайомих один з одним, але пов'язаних між собою тісними узами співпричетності до участі у справах міста» [180, с. 17].

Комплексний аналіз проблем побуту та дозвілля жителів міст центральних областей в 1991–2005 рр. вимагає формування відповідної теоретико-методологічної бази. Одразу зазначимо, що фактична неможливість висвітлення порушених авторкою питань у певних дослідницьких рамках змушує її виходити за межі традиційної історичної методології. Тому ми цілком погоджуємося з твердженням О. Колястрок, що історичну повсякденність необхідно використовувати інтегративні підходи, адже він, на відміну від істориків у чистому вигляді, досліджує і історію побуту, і подієву історію, і історію казусів, і історичну психологію [230, с. 21].

У нашій дисертації нами застосовано такі підходи:

Перший – історико-антропологічний. Згідно з ним, головна роль у дослідженні відводиться людині, а не конкретним історичним процесам. Суспільство слід розглядати передусім через соціальні відносини з урахуванням усієї багатоаспектності та, водночас, цілісності.

Третій підхід – історико-ситуативний. З його допомогою охарактеризовано способи виживання населення в надважких економічних умовах 1990-х рр., вплив на дозвілля містян побутової техніки, включення жителів міст в культурний простір у контексті глобальних процесів тощо.

Третій – системний. Системність передбачає цілісність об'єктів світу, співвідношення цілого і його частин, ієрархічну структурованість кожного об'єкта. Це дало змогу авторці окреслити комплекс соціально-економічних, соціокультурних, демографічних, суспільно-політичних процесів, що відбувалися в містах Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей, які формували ментальність і певні світоглядні установки жителів міст, що визначали їхню соціальну поведінку й повсякденну практику. У відповідності з цим підходом, міське населення нами розглядається як цілісна соціальна категорія.

Методологічну основу дисертації становлять фундаментальні принципи діалектики та детермінізму. Перший, своєю чергою, складається з принципів розвитку, тобто сутнісної характеристики історичних змін, та всезагальності зв'язків. Другий, натомість, виступає у формі причинності – сукупності обставин, які одночасно передують у часі певній події та її зумовлюють. Відповідно до цього, одне явище, процес (причина) за певних умов породжує, спричинює, формує інше явище, процес (наслідок). Виконуючи перелічені в дисертації дослідницькі завдання, авторка постійно зверталася до причинного наукового пояснення історичних фактів та явищ, оскільки завдяки цьому відбувається проблематизація висвітлення історичного минулого та перетворення розповіді на наукове дослідження.

Під час роботи над дисертацією авторка використовувала такі загальнонаукові універсальні принципи, як історизм та об'єктивність.

Принцип історизму потребує виявлення характеру таких закономірностей: виникнення й розвитку суспільних підвалин, переходу від одного якісно визначеного ступеня їхнього розвитку до наступного, трансформацію елементів попереднього історичного етапу в новий. З цієї позиції побут і дозвілля жителів міст центрального регіону розглянуто в контексті економічних, соціальних, культурних процесів, що відбувалися в Україні в 1991–2005 рр.

Об'єктивність передбачає неупередженість, незалежність від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник. Висновки, до яких він приходить, повинні бути зроблені на основі джерел, розглянутих у контексті досліджуваного періоду. Варто при цьому зазначити, що дотримання принципу об'єктивності потребує не утримування від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а правдивого відображення палітри суперечностей. У нашій роботі враховано увесь спектр чинників, що визначали особливості побуту та дозвілля міських жителів досліджуваного періоду.

У дисертації використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження.

Під час роботи над темою авторка активно задіяла такі логічні методи, як аналіз (всебічне вивчення об'єкта) та синтез (поєднання частин у єдину систему). Так, наприклад, завдяки їхньому застосуванню вдалося сформулювати структуру дисертації.

Використовуючи методи дедукції та індукції, на підставі дослідження низки однотипних фактів, авторка зробила загальні висновки щодо різних аспектів побутового та дозвілльєвого життя містян.

Статистичний метод дозволив проаналізувати динаміку зміни цін на товари широкого вжитку та розмірів доходів населення як базових чинників виявлення змін у рівні життя впродовж 1991–2005 рр.

Завдяки описово-розповідного методу авторка мала можливість проілюструвати обставини життєдіяльності людини в умовах економічних

перетворень 1990-х рр, їхній вплив на матеріально-побутову та культурно-дозвіллеву сфери.

Важливе місце в методологічному інструментарії дослідження побуту та дозвілля населення міст посідають спеціальні методи історичного дослідження, а саме: історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний.

Використання історико-порівняльного методу дало авторці можливість виявити зміни в структурі споживання міського населення в 1990–2000-х рр. та основні тенденції розвитку благоустрою міст у постіндустріальну добу. Застосування історико-типологічного методу допомогло класифікувати використані для написання роботи джерела та виділити основні способи повсякденної практики виживання містян у кризові 1990-ті рр. Завдяки історико-генетичному методу нам вдалося встановити причинно-наслідкові зв'язки між патерналістським характером відносин суспільства і держави в радянські часи та чималими труднощами, які спіткали широкі верстви населення внаслідок переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки.

У концептуальному плані нашого дослідження необхідно розтлумачити значення вживаної під час написання дисертації термінології, а також, в окремих випадках, аргументувати необхідність її використання. Це передусім впливає із прагненням авторки розв'язати поставлені науково-дослідницькі завдання в різних контекстах досліджуваного періоду.

Проблеми соціально-побутового життя міського населення ми аналізували крізь призму пострадянської та постіндустріальної історичної епохи.

На думку українського соціолога Є. Головахи, в 1990-ті рр. в Україні сформувалося «суспільство стихійної пострадянської трансформації». Серед її ознак необхідно виокремити подвійну інституціональну систему, соціальну ексклюзію (те, що завжди перебуває поза соціальним порядком) та відсутність інституціональної довіри. Прикметно, що створена тоді система правління

відтворювала досвід не тільки «радянського», але також і феодального суспільного устрою. В поєднанні з іншими чинниками це обумовило гостру соціальну кризу доби незалежності. Вона мала такі характерні риси: перетворення «радянського блату» на комплексну пострадянську корупцію; домінування тіньового сектору економіки в економічному житті суспільства; фінансування соціальної сфери та культури за «залишковим принципом»; переважання в громадській думці розчарування, недовіри до інститутів демократії та ринкової економіки, почуття соціальної безнадії й безпорадності [184, с. 29].

В економіці постіндустріального суспільства пріоритет виробництва переходить зі сфери товарів до сфери послуг [262, с. 122]. З перших років незалежності в Україні постійно зростала кількість зайнятого населення в сфері нематеріального виробництва, що пояснювалося як широким використанням науково-технічного процесу, так і переходом до ринкової економіки, де встановлювалися правила співвідношення між попитом і пропозицією.

Досліджуючи культурно-дозвілєву сферу, авторка неодноразово оперувала такими категоріями, як інформаційне суспільство, постідеологічна доба та постмодерн.

Інформаційне суспільство є соціологічною концепцією постіндустріального суспільства, в якому використання та споживання інформації стало визначальним способом діяльності в усіх сферах суспільного буття (економіці, політиці та культурі) [249]. У контексті предмету дослідження ми підкреслювали одну з його характерних ознак – визначальний вплив на дозвілля телебачення та глобальної мережі Інтернет.

Постідеологічній добі притаманний поступовий процес нівеляції, «конвергенції» або ж зникнення політичних ідеологій. «Ідеологічний» спосіб прийняття рішень замінюється на суто «технічний», «менеджерський», «утилітарний» [179]. На думку авторки, ця тенденція знайшла вияв у культурно-дозвілєвій сфері, оскільки в часи існування Радянського союзу

вона слугувала дієвим ідеологічним інструментом на службі комуністичного режиму. Ситуація докорінним чином змінилася після проголошення незалежності України.

Поняття «постмодерн» або «постмодернізм» багатозначні. Вони використовуються для позначення своєрідної ситуації в політиці, соціології, художній творчості, тобто майже у всіх сферах життя. Постмодернізм виступає глобальною, всеохоплюючою рефлексією на реалії ХХ століття, на зміни, які відбулися у житті і свідомості людини. Як широке культурне явище, що охоплює філософію, мистецтво, науку, він є найвиразнішим свідченням мультикультурності, кросскультурності, транскультурності постіндустріальної епохи [263, с. 2–3].

Український дослідник В. Ратніков навів кілька притаманних ознак постмодерну в культурному контексті: 1) тотальна деабсолютизація; специфічно іронічне ставлення до минулого, до традицій, одним із наслідків чого є пріоритет свободи над необхідністю; 2) пріоритет різноманіття над єдністю; пріоритет плюралізму моделей, описів і концепцій, що призводить до релятивізму, еkleктизму, «цитатності» (особливо якщо мати на увазі літературно-художню сферу) [241, с. 77].

Досліджуючи побут і дозвілля міського населення, необхідно конкретизувати, які населені пункти слід віднести до категорії міст обласного значення (підпорядкування). Відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 р., який у досліджуваній нами період не втратив чинності¹, до зазначеного типу міст віднесено ті поселення міського типу, які «є економічними і культурними центрами, мають розвинуту промисловість, комунальне господарство, значний державний житловий фонд, з кількістю населення понад 50 тис. чол., якщо для дальшого економічного і соціального розвитку цих міст доцільно встановити

¹ Внаслідок прийняття Постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» з липня 2020 р. усі міста в Україні (зокрема і обласні центри, і міста обласного значення) включені до складу районів.

безпосереднє керівництво ними з боку обласних організацій». При цьому, той же документ зазначав, що «в окремих випадках до категорії міст обласного підпорядкування може бути віднесено міста з кількістю населення менш як 50 тис. чол., якщо вони мають важливе промислове, соціально-культурне та історичне значення, близьку перспективу дальшого економічного і соціального розвитку, зростання кількості населення» [104]. За результатами перепису 2001 р. у Вінницькій, Кіровоградській та Черкаських областях було 16 міст обласного підпорядкування, 9 з яких мало населення менше 50 тис. осіб (див. Додаток А).

Варто зазначити, що в дисертації нинішнє місто Кропивницький подається за його попередньою назвою – Кіровоград. Воно було перейменоване в 2016 р.

Отже, для виконання вказаних у дисертаційній роботі дослідницьких завдань авторка застосувала різні теоретико-методологічні підходи (історико-антропологічний, системний та історико-ситуативний) та використала як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи пізнання. Це дало можливість комплексно та ґрунтовно проаналізувати побут і дозвілля міського населення центральних областей України в 1991–2005 рр.

Висновки до розділу

Проведений аналіз різних груп історіографії періоду 1991–2005 рр. дає підстави зробити наступні висновки.

По-перше, зазначимо про відсутність наукових студій, які б комплексно висвітлювали проблеми побуту та дозвілля міських жителів Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей.

По-друге, переважна частина публікацій, безпосередньо пов'язаних із досліджуваною нами тематикою стала з'являтися з початку 2000-х рр. Пов'язано це зі зростанням наукового інтересу дослідників до соціальної та повсякденної історії під впливом західної історичної школи. В 1990-х рр.

питання міського побуту та дозвілля розглядалися в соціально-економічному та культурному контекстах, відповідно.

По-третє, аналіз окремих проблем соціально-побутової та дозвілєвої сфери окресленого періоду здійснено фахівцями з історії, економіки, права, філософії, культурології, соціології, психології тощо, що чітко вказує на мультидисциплінарний характер обраної авторкою теми.

Використані для написання роботи джерела були систематизовані та критично проаналізовані. Про репрезентативність джерельної бази свідчать матеріали з архівних фондів, статистичних збірників, нормативно-правових актів, періодичної преси.

Комплексне використання джерел та використання наукового доробку вітчизняних і зарубіжних фахівців з різних галузей, а залучення сучасного методологічного інструментарію, зокрема новітніх наукових підходів, принципів та методів – все це допомогло авторці провести фахове історичне дослідження побуту та дозвілля міського населення центральних областей України, мінімізувавши при цьому суб'єктивні оцінки та визначивши пріоритетні напрямки подальших наукових студій.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛ ЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1990-Х РР. ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

1.1. Матеріальний добробут містян

Перш, ніж безпосередньо перейти до висвітлення цього важливого аспекту досліджуваної проблематики, вважаємо доречним окремо зупинитися на з'ясуванні його предметної складової. Такий підхід зумовлений необхідністю проведення фахового і – що важливо – комплексного аналізу проблеми. Насамперед авторка має показати, що саме вона розуміє під такими поняттями, як «добробут» та «матеріальний добробут».

Зазначене питання частково висвітлено в статті дисертантки «Соціальні параметри повсякденності в Україні на початку незалежності (1991–1993 рр.)».

Якщо говорити найбільш узагальнено, то добробут населення, на нашу думку, полягає в ступені задоволення його матеріальних і духовних потреб. Отже, матеріальний аспект добробуту характеризується показниками доходів поточного споживання та заощаджень населення (величина доходів у реальному вираженні, їхній розподіл за напрямками використання за різними соціально-економічними групами, структура споживчих витрат, наявність у домашніх господарствах споживчих товарів тривалого користування, накопичення матеріальних та грошових цінностей), а також такими макроекономічними показниками, як ВВП на душу населення, фактичне кінцеве споживання домашніх господарств, індекс споживчих цін, рівні безробіття та бідності тощо [246, с. 50].

Вивчаючи проблеми матеріального добробуту міського населення Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей, необхідно також звернути увагу на те, що в будь-який історичний період, особливо в часи радикальних соціально-економічних, суспільно-політичних, соціокультурних перетворень, змінюються не лише характеристики матеріального становища

суспільства, але і його колективні уявлення про життєві стандарти. Тут можна провести паралелі з неодноразово згаданою в нашій роботі категорією, як «якість життя населення». В цьому контексті вона є узагальненою оцінкою сукупності характеристик умов життя населення, що сформувалася в його масовій свідомості. Складовими якості життя населення виступають такі інтегральні індикатори, що відображають найбільш суттєві сторони життєдіяльності населення. При цьому, як буде видно нижче, вони можуть бути досить динамічними.

Добробут пересічного жителя міста обов'язково повинен розглядатися через призму загальнонаціонального добробуту, адже стратегічна мета будь-якої цивілізованої держави полягає в збільшенні обсягів виробництва з подальшим перерозподілом доходів у суспільстві [242, с. 17]. Поглиблення економічної кризи 1990-х рр. ці завдання унеможливили.

Кризові явища в економіці молодої незалежної держави призвели до різкого падіння добробуту українців. Найгірше було те, що масове збідніння населення ставило під загрозу саму ідею вистражданої століттями української незалежності. Свідченням того можна вважати президентські вибори 1999 р., коли в другому турі тогочасному президенту Л. Кучмі, який балотувався на другий строк, протистояв лідер Комуністичної партії України П. Симоненко. Електорат останнього становили як принципові противники української державники, свого часу тісно інтегровані в соціально-економічну та ідеологічну систему СРСР, так і ті, хто вважав винуватцями своїх матеріальних негараздів владу і капіталістичний устрій. І хоча, за підсумками президентської кампанії, країні вдалося тоді уникнути розвороту на 180 градусів, цей «тривожний дзвіночок» явно дисонував із суспільними настроями в Україні, які панували в останні місяці існування Радянського союзу. Проголошення Акту державної незалежності України викликало хвилю оптимізму державотворення як в політичній, так і в економічній та соціальній сферах. Процеси розбудови незалежної держави розглядалися як розширення можливостей самостійного господарювання, як здатність власноручно

забезпечити гідний рівень життя завдяки використанню природних та інших багатств України. Цілком закономірно, питання матеріального рівня, забезпечення добробуту населення повинні були займати чільне місце серед національних пріоритетів у процесі державного будівництва України [204, с. 96–97]. Характерно, що все це відбувалося на тлі викликаної колективною ейфорією 1991 р. суттєво заниженої оцінки українськими громадянами очікуваних соціально-економічних труднощів [255, с. 152].

В економічному контексті досліджуваній нами період можна розділити на два періоди.

Перший – 1992 – початок 2000-х рр. Він супроводжувався демонтажем адміністративно-командної (соціалістичної) економічної системи з одночасним проникненням нових елементів капіталістичної (ринкової) системи. Цілком закономірно, відмирання економіки радянського типу на тлі становлення ринкових відносин, призвело до глибокої соціально-економічної кризи, різкого скорочення виробництва та зменшення ВВП, гіперінфляції, маргіналізації цілих суспільних верств. Половинчасті спроби влади провести системні економічні реформи давали лише протилежний очікуванню результат. Закінчення періоду збіглося із «економічною стабілізацією і початком відбудови економіки, завершенням процесу перерозподілу основних виробничих фондів, появою ринкової економіки, формуванням потужних бізнес-груп, масовим поширенням бідності, колосальною поляризацією у розподілі суспільного багатства, злиттям влади і бізнесу» [194, с. 522].

Другий період – початок 2000-х – 2005 рр. – «часи економічного зростання, швидкого розширення внутрішнього ринку, кредитного буму, розквіту банківської системи, виходу українських бізнес-груп на міжнародні ринки, покращення соціальної ситуації, зростання доходів населення, перших спроб оновлення та реструктуризації основних фондів..., подальшою інтеграцією української економіки в світову». Втім, ця загальна позитивна динаміка супроводжувалася продовженням концентрації власності й влади в руках окремих фінансово-промислових груп, і, як наслідок, остаточного

оформлення кланово-олігархічної системи управління Українською державою [194, с. 522].

Оскільки перший період, як вже було сказано, відзначався колосальним спадом економіки, який автоматично призвів до аналогічного за масштабами й наслідками падіння рівня життя населення, його справедливо часто називають «лихими дев'яностими». Враховуючи те, що він займає більшу частину встановлених нами хронологічних меж дослідження, вважаємо за доцільне коротко охарактеризувати його основні об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Серед перших можна виокремити такі:

1) орієнтація промисловості УРСР на випуск продукції, пов'язаної з радянським оборонним сектором [1, арк. 56]. Економіка практично не орієнтувалася на стратегічно важливі товари народного споживання [153, с. 3];

2) панування в українській промисловості енергоємних та матеріаломістких технологій з низькою зовнішньоекономічною конкурентоспроможністю;

3) виробництво вітчизняними підприємствами не більше 20 % кінцевого продукту. В часи існування СРСР це було цілеспрямованою політикою уряду з метою найтіснішої інтеграції української економіки в радянський економічний простір;

4) малопродуктивна колгоспно-радгоспна система земельного господарства.

Сутність суб'єктивних чинників здебільшого зводилася до некомпетентності й нерішучості влади на тлі необхідності проведення радикальних ринкових реформ одночасно зі стримуванням, по-можливості, різкого падіння доходів громадян. Так, наприклад, упродовж 1990-х років, жоден з десяти Урядів України не спромігся розробити державної політики зростання доходів населення. Це означало, що прожитковий мінімум залишався лише соціальним орієнтиром для визначення мінімальних розмірів

зарплат і пенсій [204, с. 132]. Водночас, занепад системи державних соціальних гарантій відбувався на тлі прищеплених радянським режимом патерналістських надій суспільства на державу, яка, на його переконання, повинна була «і нагодувати, й одягти, і забезпечити всім необхідним» [123, с. 7].

Проблема також полягала в тому, що далеко не всі посадовці, відповідальні за економічний блок держави, усвідомлювали інверсійний характер трансформації економічного життя України, порівняно з класичним процесом. Річ у тім, що «економіка західних країн рухалася від дрібної приватної власності до великої, від вільної конкуренції і вільного ціноутворення до монополії та запровадження механізмів державного регулювання. Навпаки, максимально одержавлена й зарегульована економіка України повинна була рухатися у протилежному напрямі. Ця особливість не була врахована в рекомендаціях західних фахівців і реальних перетвореннях. Тому наслідки запроваджуваних урядом заходів часто були протилежними очікуваним» [194, с. 522].

Як наслідок, в усіх містах центральних регіонів спостерігався масовий занепад промисловості. Наприклад, у Черкасах в 1990-ті рр. зупинили роботу такі місцеві промислові гіганти, як Черкаський цукрово-рафінадний завод, завод ім. Петровського та Черкаський деревообробний комбінат. Попри те, що ці підприємства перейшли до приватної власності, це не врятувало їх від занепаду та банкрутства. Дісталось також сильно заводам хімічної галузі, які так наполегливо будувала радянська влада в 1970-ті рр.: «Хімволокно» та «Хімреактив» були закриті, а «Азот» працював на приблизно 10 % від своєї потужності [295]. Не обминули ці процеси і Вінницю. Зупинка підприємств, залежних від поставок з інших регіонів колишнього СРСР, призвела до того, що у 1994 р. місцеве виробництво становило 60,9 % від рівня 1990 р. і далі падало. У 1998 р. обсяги промислової продукції в місті сягнули найнижчого рівня порівняно з 1990 р. – 39,5 % [181, с. 250].

Варто зазначити, що зупинення роботи заводів спричинювало не лише зростання безробіття. Тисячі колишніх працівників, опинившись на соціальному узбіччі, змушені були шукати нові можливості для заробітку. Багато з них перекваліфіковувалися, йшли у приватний бізнес, що призвело до поширення стихійної торгівлі, створення на міських вулицях довжелезних рядів із торгівельних палаток. Крім того, як би це не парадоксально звучало, закриття підприємств певною мірою покращило якість життя. Ми маємо на увазі поліпшення екологічної ситуації в містах. Так, скажімо, за радянських часів заводи, зокрема хімічної галузі, досить часто зводилися і функціонували без дотримання екологічних норм. Різкі неприємні запахи поблизу їхніх місць розташування були тому підтвердженням. У Вінниці, наприклад, цим відзначався завод «Хімпром», який виробляв популярний далеко за межами регіону пральний порошок «Лотос». Водночас, через величезні відходи виробництва значний дискомфорт у житті вінничан створював розташований неподалік від залізничного вокзалу місцевий м'ясний комбінат. Жахливий сморід, який поширювався фактично на весь лівий берег міста, зник на початку 1990-х рр. [135, с. 6].

Одним із ключових факторів, який впливав на зниження рівня життя населення в 1990-ті рр., стала інфляція. Простими словами, інфляція – це зниження купівельної спроможності грошей. Лише в перші роки незалежності вона сягнула 2000 %. Колосальний спад виробництва цілком закономірно призвів до того, що на полицях магазинів не вистачало товарів, а на ті, які продавалися, були встановлені досить високі ціни. Урядова політика не була в змозі зупинити різке падіння рівня життя українців. Так, наприклад, у зв'язку з підвищенням роздрібних цін Постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 1993 р. № 674 «Про додаткові грошові виплати» були запроваджені щомісячні додаткові грошові виплати. Однак ці кошти, спрямовані на соціальну допомогу громадянам з мінімальними доходами, майже одразу «з'їдалися» тотальним подорожчанням продуктів. Лише у 1994 р. інфляція почала знижуватися. Найбільш негативно це відбилося на малозабезпечених

сім'ях. У 1992 р. рівень споживання продовольства знизився порівняно з 1991 р. в середньому на 10 %, а м'яса на 21 %, молока на 23 %, яєць – на 25 %, рибних продуктів на 43 %. Отже, як видно з наведених даних, структура харчування населення значно погіршилася [167, с. 5].

Згідно з офіційною статистикою, номінальна зарплата українців протягом першої половини 1990-х років постійно «зростала» – проте це було не зростання добробуту, а гонка за інфляцією [201, с. 86]. Середньомісячна заробітна плата в жовтні 1992 р. в промисловості становила 10,4 тис. крб, у будівництві – 10,3, на транспорті – 8,9 тис. У промисловості найвища заробітна плата була у працівників вугільної промисловості (18 тис. крб.), чорної металургії (13,8), борошномельної, круп'яної і комбікормової промисловості (12,7), харчової промисловості (11,1 тис. крб.). З початку 1992 р. рівень мінімальної заробітної плати збільшився з 400 до 2300 крб., або у 5,8 рази, а мінімальної пенсії – з 442 до 2300 крб. (у 5,2 рази). Натомість, вартість набору з 22 життєво необхідних продуктів харчування за цей же період зросла з 416 до 2148 крб., або в 5,2 рази. За цінами листопада 1992 р. зарплати вистачало на купівлю на одну людину щоденно 172 г. м'ясних продуктів, 644 г. молока і молочних продуктів, 11 г. вершкового масла, 16 г. олії, 0,8 штук яєць, 315 г. хлібопродуктів, 340 г. картоплі, 254 г. овочів, 96 г. фруктів. Таким чином, у пересічного громадянина на купівлю ліків, непродовольчих товарів, оплату житла, побутових і транспортних послуг залишалося 152 крб. [163, с. 4]. У 1993 р. середня заплата в Україні становила – 162 790 крб., а у 1994 р. держава перетворилася на країну «мільйонерів» [201, с. 86].

1990-ті роки характерні тим, що вирахований вітчизняними економістами середній рівень споживання українців у 2,5 рази перевищував їх офіційний дохід. Щоправда, при цьому не згадувалося, що цей офіційний дохід у кращому разі забезпечував напівжебракське існування, і навіть за його «перевищення» переважна більшість громадян України бідувала. Кинуті державою напризволяще українці шукали свої способи виживання. І хоча багато осіб і підприємств змогли скористатися новими можливостями,

наданими ринком, часто в результаті їхніх контактів у державних апаратах або використання численних юридичних лазівок, які існували внаслідок політичного хаосу початку 1990-х років, для переважної більшості населення цей спосіб був недоступним. Цьому перешкоджали сімейне виховання, відсутність «комерційної жилки» і глибоко вкорінений радянською системою економічний патерналізм [284, с. 184].

За таких умов, економічно активна і працездатна частина населення займалася пошуком різних джерел компенсаційного доходу. Внаслідок того була створена свого роду народна субекономіка, що давала кошти до життя мільйонам людей, які опинилися на межі виживання і за межею звичних соціальних стандартів. Ця економіка за визначенням була «тіньовою», оскільки держава, з одного боку, зробила все, щоб викликати у населення податковий синдром і масове приховування доходів, а з іншого – була не в змозі централізовано контролювати швидкозростаючі дрібнооптовий і роздрібний ринок.

Як вже було згадано вище, так звані «лихі дев'яності» відзначалися небаченим досі розквітом дрібнооптової та роздрібною торгівлі за межами державних торгових підприємств. Наприклад, у Кіровоградській області впродовж 1995–1999 рр. кількість міських ринків зросла більше, ніж утричі – з 34 до 102 [59, с. 16]. У побутову мову увійшов термін «човник», що позначав людей, які заробляли перевезеннями споживчих товарів та їх перепродажем.

Міські стадіони перетворилися на величезні речові ринки, де можна було зустріти перекваліфікованих у роздрібних торговців вчителів та інженерів, наукових співробітників та артистів, кваліфікованих робітників. У Вінниці, наприклад, тоді великим торговельним осередком був стадіон «Локомотив» [128, с. 6]. Там купували найбільш ходові товари – від аудіокасет до продуктів харчування, від нелегального алкоголю та цигарок до побутової техніки. Цей вид народної торгівлі, пов'язаний з регулярними переїздами за кордон, найчастіше, до Польщі та Туреччини, сприяв не тільки виживанню десятків тисяч людей та подоланню товарного дефіциту, а й небаченому

розквіту «народної контрабанди» та хабарництва на митних пунктах. Все це також, крім можливості заробити, створювало живильне середовище для кримінальних елементів – у містах розквіт рекет, підвищився рівень вуличної злочинності, розквітло хабарництво в правоохоронних органах [201, с. 86, 91–92].

Практика соціального виживання часто забезпечувалася наявністю тісних зв'язків значної частини міського населення із селом. Це дозволило частині городян, які потрапили в ситуацію хронічного безгрошів'я, «підживлювати» сімейний дохід порівняно дешевими продуктами із села – в Україні відбувся свого роду ренесанс «натурального господарства». Неабиякою підмогою стали присадибні господарства та дачі – 1994 р. показали, що 56 % міського населення поповнюють свої продуктові запаси із цього джерела і ще 19 % – періодично. У 1996 р. соціологічні дослідження показали, що 62 % городян у весняно-літній період займаються сільським господарством підтримки своїх домогосподарств [201, с. 47–48]. Закономірно, міські газети Вінниці [143, с. 11], Черкас [144, с. 8], Умані [145, с. 10], Кіровограда [120, с. 7] рясніли оголошеннями про продаж дачних земельних ділянок, ціни на які становили від 100–200 доларів за 5 соток. Типовим явищем стало використання землі прибудинкових територій, де мешканці квартир вирощували на дрібних клаптиках огірки, моркву, буряки, картоплю й іншу городину [109, с. 3.].

Надважкі реалії життя неодноразово призводили до того, що українці влаштувалися на офіційну роботу, яка хоч і оплачувалася зовсім мало, однак при цьому створювала неофіційні можливості для отримання доходу. Наприклад, деякі вчителі могли в кілька разів збільшити свій дохід, проводячи додаткові уроки з англійської мови в тих школах, де вони працювали [284, с. 189]. Після падіння «залізної завіси», багато батьків, попри матеріальну скруту, були готові віддати за навчання дітей іноземними мовами чи не останні гроші. Ціна однієї години індивідуального заняття з репетитором

могла доходити до 10 доларів США. Про репетиторський ажіотаж досліджуваного періоду свідчать оголошення в тогочасних газетах [156, с. 9].

Які ще джерела додаткового доходу були можливі для тих, хто опинився у найвідчайдушнішому становищі, можна судити з розквіту ломбардів у містах і з оголошень, що заліпили ліхтарні стовпи, стіни будинків і зупинок, про скуповування золота, нагород і навіть волосся [115, с. 12].

Таким чином, бідність і постійний пошук шляхів виживання стали маркерами перших років української незалежності, залишивши незатертий слід у свідомості українців. У такому ключі, наприклад, згадує своє дитинство жителька Кіровограда О. Кваша: «У 90-ті я жила в приватному секторі, і в нас не було зручностей. Вода – у дворі, туалет – у кінці двору. Це виховало в мені дику нелюбов до вуличних туалетів. З 90-х залишилася нелюбов до оселедця. Тоді купували не солоний, а заморожений. Напевно, він був найдешевшим. З нього готували все, що можна. І смажили його також. Ще вирощували на дачі топінамбур. Його теж і смажили, і їли сирим. Він насправді дуже корисний, але ми їли його постійно, і це було жахливо. Я намагалася порахувати, скільки разів ми з батьками в дитинстві їздили на таксі, і зрозуміла, що це були поодинокі випадки. Мені досі таксі здається надмірністю, невиправданою витратою. Правда, за межами Кропивницького це відпускає» [290]. За словами мешканця Черкас І. Мотузняка, шкільні роки котрого припали на 1990-ті рр., навіть 20 років по тому він досі не може забути специфічний смак «кавового напою», який тривалий час слугував заміником справжньої кави, фінансово недосяжної для його родини. «Часто згадую, коли тато приходив увечері з роботи і мама ставила на стіл чашки з напоєм із підсмажених коренів кульбаб. Цей сурогат кави, ми посьорбували під світлом газової лампи. Чому під лампою? А тому, що тоді були планові відключення від електрики цілих мікрорайонів і вулиці поринали в непроглядну темряву. Я пив цей напій іноді із заплющеними очі, уявляючи що п'ю справжню каву» [122, с. 4].

У «лихих дев'яності» в чи не найбільш скрутному матеріальному становищі опинилися молоді сім'ї. Для багатьох подружніх пар народження

дитини фактично стало недозволеною розкішшю, що дуже негативно позначалося на демографічній ситуації в Україні. Не отримуючи належної допомоги з боку держави, досить часто молоді сім'ї могли покладатися лише на своїх батьків. Найбільш поширеною формою підтримки була допомога продуктами. Здебільшого, від батьків, котрі мешкали в сільській місцевості. Таку допомогу отримували 70 % опитаних сімей. На другому і третьому місці були допомога грошима та у веденні домашнього господарства [217, с. 465].

На початку 1990-х хронічний брак грошей у населення поєднувався із товарним дефіцитом. Останній був продовженням тенденції кінця 1980-х рр. і погіршився внаслідок різкого спаду виробництва в країні товарів першої необхідності. Нерідко ситуацію погіршували недобросовісні торговці, накручуючи високі ціни шляхом створення штучного дефіциту. Наприклад, в 1992 р. в Умані у підсобці магазину «Риба», розташованому на території міського ринку, продавці з явною спекулятивною метою приховували 1340 кг вершкового масла та 154 кг олії [160, с. 4]. Утім, подібні явища спостерігалися недовго, адже входження України в світовий ринок, яке ліквідувало монополію зовнішньої торгівлі, призвело до перетворення держави на об'єкт колосальної товарної інтервенції з-за кордону. На перших порах, поки не виникли спеціалізовані товаропровідні структури, цю інтервенцію здійснювали згадані сотні тисяч «човників». Користуючись замість трайлерів примітивними візочками, вони завалили внутрішній ринок дешевими й іноземними товарами, цим самим швидко покінчивши з товарним дефіцитом. Цілком закономірно, ослаблений економічною кризою вітчизняний товаровиробник мав небагато шансів витримати таку конкуренцію [255, с. 155].

Утім, далеко не завжди якість імпортованих товарів відповідала їхній дешевизні. Особливо це стосувалося продуктів харчування. Такі товари, як «Рама», «Інвайт», «Снікерс», що постійно рекламувалися по телевізору, стали без перебільшення справжніми маркерами 1990-х. Масло «Рама» приваблювало покупців своєю порівняно доступною ціною, хоча маслом його

не можна було вважати навіть з великою натяжкою, адже це був спред маргарину. Широко розрекламований продукт для «поживного та здорового сніданку» з приємним синтетичним вершковим смаком невибагливому споживачеві здавався доброю альтернативою зовсім недешевого масла. «Інвайт», або його не менш популярний аналог «Юпі», являли собою бюджетний варіант солодких напоїв. Це були фарбовані порошки, які швидко розчинялися у воді. Доступність, дешевизна та, звісно, широка розрекламованість, робили такі напої надзвичайно популярними, особливо серед дітей, хоча обачливі батьки всіляко намагалися їх від них обгородити [136, с. 5].

Ще одним символом 1990-х був шоколадний батончик «Снікерс», який зберіг велику популярність і донині. Феномен американського продукту полягав у тому, що, подібно до «МакДональдзу», серед українців він асоціювався із сформованим у масовій свідомості, здебільшого завдяки телебаченню і зарубіжним художнім фільмам, образом західного стилю життя. Одна із черкаських газет написала про притаманний тому часу «ритуал», коли батончик розрізали на тарілці на кілька шматочків для всіх членів сім'ї, коли у холодильнику тижнями могло бути відсутнє м'ясо [122, с. 4].

Завдяки імпортованим продуктам населення вперше дізналося про існування емульгаторів. Оскільки багато з них шкодили здоров'ю, в газетах публікувалися списки найбільш шкідливих, як їх по-народному називали, «ешок» [171, с. 8]. У 1997 р. у вінницькій пресі в такому контексті активно обговорювали вміст новорічних подарункових наборів для дітей, які склалися з іноземних солодоців, здебільшого турецького виробництва [137, с. 2].

У середині 1990-х рр. суспільство нетерпляче очікувало на введення у грошовий обіг гривні, очевидно, пов'язуючи з цим сподівання порятунку від прогресуючої інфляції. Тому Указом Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні» від 25 серпня 1996 р. в обіг ввійшла національна валюта України – гривня. Грошова реформа проводилася з 2 по 16 вересня

1996 року, і з того часу гривня є основною розрахунковою валютою в державі. Українські карбованці, які були в обігу до цього часу, поступово були вилучені з обігу та обмінювалися на гривні в співвідношенні 100 000 карбованців: 1 гривня. Усі державні виплати почали здійснюватися у гривні. На той момент курс 1 долара США становив 1 грн. 80 коп. Утім, уже два роки, внаслідок світової економічної кризи, американська валюта в Україні подорожчала вдвічі [75, с. 12].

Про те, на скільки швидко падав рівень життя населення також свідчить загальноукраїнська статистика продажу товарів тривалого користування у роздрібній торгівлі (див. Додаток Б). Вона показує, що впродовж 1990–1999 рр. українці набагато рідше стали купувати годинники (у 108 разів менше), пральні машини (у 198), велосипеди і мопеди (у 276). На перший погляд дивним виглядає порівняно незначне зменшення кількості придбаних легкових автомобілів – у 13 разів, з огляду на їхню безперечно більшу вартість з усіх зазначених у статистиці товарів. На нашу думку, це, по-перше, було зумовлено появою автомобільного ринку, що давало можливість всім фінансово спроможним громадянам вільно вибрати та придбати авто, зокрема іноземного виробництва, відповідно до своїх потреб (на відміну від радянських часів); по друге, в умовах переходу до ринкової економіки автомобіль ставав не тільки засобом пересування чи ознакою престижу, але й украй корисним інструментом для підприємницької діяльності.

Неважко зрозуміти, що зазначена тенденція відбувалася на тлі збільшення витрат українців на більш життєво необхідні потреби – продукти харчування й комунальні послуги.

Продовжуючи розгляд проблеми матеріального добробуту населення в досліджуваній період, зазначимо, що для виявлення загальної оцінки рівня життя в Україні, встановлення розмірів мінімальної заробітної плати застосовується термін прожитковий мінімум – «вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів, а також мінімального набору

непродовольчих товарів та мінімального набору, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості» [76, с. 16].

З 1 січня 1998 року згідно Статті 1 Закону України «Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати на 1998 рік», було встановлено 73,7 грн. на місяць, як межа переходу малозабезпеченості. Законом було також встановлена розмір мінімальної заробітної плати з 1 січня 1998 р. у розмірі 45 гривень, а з 1 липня того ж року – 55 грн. [93].

На початку 2000-х років економічна та соціальна стабілізація змінилася поступовим збільшенням доходів частини населення, що супроводжувалося виникненням нових стандартів життя та нової споживчої культури. Розширення внутрішнього ринку (втім, що супроводжувалося рівномірним зростанням цін) дало змогу більше витратити – витрати українців на товари та послуги за цей же період зросли [201, с. 193].

Так, наприклад, середня номінальна заробітна плата по Черкаській області в 2001 р. становила в середньому за місяць 228,83 грн., що на 30,7% більше, ніж в 2000 р. (відповідно по Україні – 311,08 грн. і 35,2%). Найвищі темпи зростання середньомісячної заробітної плати в 2001 р. спостерігалася на автомобільному транспорті (в 2,4 рази), в інструментальній промисловості (в 1,7 рази), на водному транспорті (в 1,6 разів). У більшості організацій та установ, які фінансувалися в основному із державного бюджету (соціальному забезпеченні, культурі, освіті) темпи приросту середньомісячної заробітної плати у 2001 р. були вищі, ніж в цілому по економіці і становили 31–44 %. В охороні здоров'я заробітна плата зросла на 30,7 %, що нижче середньомісячного показника [86, с. 350–352]. Водночас, традиційно зберігалася значна різниця між заробітною платою працівників виробничої та соціальної сфери. Найвищий рівень заробітної плати (від 419 до 519 грн.) отримували працівники хімічної промисловості, чорної металургії, електроенергетики, залізничного транспорту, поліграфічної промисловості. Водночас, у працівників соціальної сфери (культура, мистецтво, соціальне

забезпечення, охорона здоров'я, освіта) вона була в межах від 133 до 207 грн. [73, с. 137].

У містах Черкащини в 1995–2005 рр. середньомісячні розміри номінальних заробітних плат найманих працівників зросли в середньому в 10 разів (див. Додаток В). Традиційно лідером за показниками виступав обласний центр, в якому впродовж зазначених вище років роботодавці збільшили місячну зарплату з 78 до 811 грн, тобто в 10,4 рази. Натомість, у 2005 р. найменше в середньому платили працівникам Золотоноші (620 грн.), хоча в 1995 р. вони мали найкращий показник у Черкаській області – 82 грн., таким чином, навіть більше, ніж у Черкасах. Відповідно, за звітний період у Золотоноші середньомісячна зарплата збільшилася лише в 7,5 разів [73, с. 21].

Статистика також свідчила, що на початку 2000-х рр. ріст номінальної заробітної плати помітно випереджав темпи інфляції. На це вказували наведені опубліковані Держкомстату України дані щодо співвідношення щорічного збільшення вартості продуктового кошика із середньомісячною зарплатою та пенсією (див. Додаток Г). Так, якщо в 1999–2005 рр. продуктовий кошик подорожчав у 2,7 рази, то середній дохід працівників і пенсіонерів – у 4,5 і 5,8 разів, відповідно. Це, крім того, свідчило, що у вказаний період спостерігалася поступова динаміка зменшення співвідношення між середніми зарплатами і пенсіями. У 1999 р. воно становило 2,5:1, у 2005 р. – трохи менше, ніж 2:1 [242, с. 81].

Утім, навіть за такої позитивної динаміки на початку XXI ст. Вінницька, Кіровоградська та Черкаська області за показниками якості життя населення залишалися в статусі регіонів-аутсайдерів – на 17, 18 та 23 позиціях. Індекс рівня життя Вінниччини та Кіровоградщини становив 0,406, Черкащини – 0,375. Для порівняння, індекс Києва, який посідав I місце, був 0,750.

Навіть більше, за групуванням регіонів України за індексом рівня життя населення у 2000 та 2005 рр. Вінницька та Кіровоградська області перейшли з групи «середніх» до «низьких». Лише Черкаська область продемонструвала «стабільність», продовжуючи залишатися в переліку регіонів з низьким

рівнем. Зокрема, індекс вираховувався шляхом врахування таких показників: щільність населення, питома вага житла, обладнаного водогоном, каналізацією, центральним опаленням, щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, кількість лікарняних ліжок у розрахунку на 10 тис. жителів, ємкість амбулаторно-клінічних закладів, забезпеченість населення телефонами та середньодобовий обсяг телебачення [242, с. 197–198].

На рубежі ХХ і ХХІ століть в Україні нарешті було повністю демонтовано колгоспно-радгоспну систему господарювання. Попри численні зловживання приватизація у сільському господарстві призвела до створення основ ринкових відносин, зокрема в таких аграрних регіонах, як Вінниччина, Кіровоградщина та Черкащина. «Ці зміни призвели до важливих економічних зрушень: підвищилася ефективність у розподілі ресурсів, зросла продуктивність праці, знизилася витрати на виробництво. Загальний обсяг сільськогосподарської продукції за 2000–2002 рр. зріс на 22,5 %. Це дало поштовх розвитку харчової промисловості: вітчизняний виробник практично витіснив з ринку продукцію іноземного виробництва – у 2004 р. на нього припадало 95 % продажів на внутрішньому ринку» [201, с. 167–168].

Варто при цьому зауважити, що збільшення на полицях українських магазинів товарів вітчизняного виробництва, крім всього іншого, позитивно впливало на соціально-психологічний стан населення та рівень патріотизму. Річ у тім, що вироблені в Україні продукти в упаковках на європейський кшталт додавали споживачеві своєрідного соціального оптимізму, створювали відчуття приналежності до сучасних цивілізованих суспільств. Так, наприклад, ще наприкінці 1990-х рр. у вінницькій пресі з неприхованою гордістю за вітчизняного товаровиробника активно обговорювалося налагодження виробництва у місті майонезу «справжньої європейської якості» [150, с. 9].

Таким чином, поява в українського населення більшої кількості грошей, з одного боку, та, з другого боку, наявність у країні великого асортименту

якісного та порівняно недорогого товару, зокрема вітчизняного походження, призвели до настання споживчого буму. Його можна пов'язати з виникненням нових стандартів життя та нової споживчої культури в Україні. Згідно із всеукраїнською статистикою, обсяг роздрібного товарообігу (без індивідуальних торговців) упродовж 2001–2005 рр. збільшився майже утричі – з 34,4 млрд до 94,3 млрд грн. [201, с. 194].

Те, що в матеріальному добробуті українців відбулися позитивні зміни, доводили також статистичні дані щодо питомої ваги домогосподарств у міських поселеннях країни, які мали товари тривалого користування. Так, наприклад, у 2000–2005 рр. відсоток наявності телевізора зріс з 74,9 % до 90,9 %, відеомагнітофона – з 15,1 % до 25,9 %, музичного центру – з 4,1 % до 13,5 %, комп'ютера – з 1,8 % до 12,0 % [242, с. 143]. Отже, у повсякденне життя українців, особливо молоді, усе ширше входили технічні побутові товари. Їхня доступність зумовлювалася розквітом супермаркетів, які витіснили з роздрібною торгівлі традиційні магазини. Україна покрилася мережею «супермаркетів електроніки», які, зокрема, пропонували покупцям придбання техніки у розстрочку з дуже низькими, навіть, нульовими відсотками.

Вражаюча динаміка охопила сферу мобільного зв'язку. Мобільний телефон, який наприкінці 1990-х вважався предметом престижу, показником добробуту та «просунутості», до 2005 р. став невід'ємною частиною побуту [201, с. 194]. Так, якщо станом на 2001 р. в Україні налічувалося 1,7 млн. користувачів мобільної телефонії, у 2004 р. їх кількість становила 11,4 млн., а вже наприкінці 2005 р. кількість абонентів мобільного телефонного зв'язку зросла до 26,8 млн. осіб, тобто більше, ніж половина населення держави [204, с. 45].

Варто зазначити, що в Україні впродовж тривалого часу не вдавалося поширити мобільні мережі через те, що необхідні для них частоти в СРСР і в перші роки після його розпаду використовувалися військовими та авіаційними службами. Визначення вільних часток вимагало ретельних досліджень і чисельних погоджень [132, с. 5]. Першу мережу мобільного стільникового

зв'язку було відкрито влітку 1993 р. Президентом України Л. Кравчуком. Під час виступу він назвав розвиток телекомунікацій «одним із ознак цивілізованості країни». «Апробуючим» був дзвінок Президента із залу, де проходила презентація, до посольства України в Німеччині [133, с. 4].

Загалом проникнення мобільних технологій у повсякденне життя людини справедливо загальним світовим трендом, що свідчить про рівень цифрової трансформації [260, с. 346]. Мобільний зв'язок став атрибутом інформаційного суспільства [244, с. 45].

У сучасних соціологічних дослідженнях виявлено чотири типи соціальних процесів, викликані широким поширенням технології мобільного зв'язку:

1) мобільна телефонія призводить до усунення контролюючих функцій від держави та організацій до соціальної мережі, викликаючи цим структурні соціальні зміни;

2) мобільні телефони звужують діапазон відносин, до яких включена людина, до близького кола «значимих інших» на шкоду широкій публічній комунікативній практиці;

3) поширення мобільної телефонії призводить до розмивання кордонів громадського та приватного простору;

4) включення людей до лав користувачів мобільної телефонії призводить до появи нового «темпорально-уривчастого» режиму повсякденного життя [301, с. 7].

На хвилі зазначених вище позитивних змін український уряд прийняв програму діяльності «Назустріч людям», яка 4 лютого 2005 р. була схвалена постановою Верховної Ради. Цей документ визначав основні напрями державної політики, спрямованої на досягнення нової якості життя громадян, запровадження соціальних, економічних та демократичних європейських стандартів життєдіяльності людини, суспільства та держави. Пріоритетами мали стати захист прав і свобод людей та гарантована участь кожного громадянина у суспільно-політичному житті. Були визначені соціально-

економічні орієнтири: щорічне зростання реальної заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, забезпечення громадян якісними медичними, освітніми та культурними послугами [103]. Таким чином, програма «Назустріч людям», принаймні на декларативному рівні, відкривала нову сторінку в стосунках між владою та суспільством в Україні. Це значною мірою відповідало масовим запитам і очікуванням українських громадян під час «Помаранчевої революції», які прагнули жити в соціально орієнтованій і правовій державі.

Отже, впродовж досліджуваного періоду відбулися радикальні зміни в матеріальному добробуті жителів міст обласного підпорядкування Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини. Головна проблема містян полягала в необхідності пристосування до незвичних умов ринкової економіки, які прийшли на місце радянської адміністративно-командної економічної системи. Об'єктивні труднощі в економіці перехідного періоду і переважно патерналістське ставлення соціуму до держави надзвичайно гостро поставили проблему соціально-економічного становища більшої частини населення в перші десять років незалежності України. Стабілізація української економіки на межі ХХ і ХХІ ст. фактично повністю зупинили процес масового збідніння і тотального виживання населення, хоча й значна частина соціальних проблем залишалася невирішеною. Збільшення доходів українських громадян пожвавило і розширило внутрішній ринок, формуючи нову споживчу культуру і змінюючи колективні уявлення про стандарти життя.

2.2. Житлові проблеми жителів міст

Наявність житла виступає об'єктивно необхідною умовою підтримки життєдіяльності людини, а забезпеченість ним людини значною мірою є мірилом того, як забезпечені інші її матеріальні потреби [203, с. 175]. І хоча впродовж усього існування людства функції житла, способи його будівництва

та обладнання постійно змінювалися, актуальність потреби в ньому завжди залишалася незмінною, без огляду на рівень життя громадян чи розвиток цивілізації. В усі часи необхідність мати житло для людини виступала мотивуючим чинником для продуктивної діяльності.

Для того, щоб визначити місце і роль житла у ієрархії потреб і поведінкових мотивів, фахівцями з соціології та психології було розроблено низку теорій мотивації людської поведінки. Найбільш відому теорію сформулював американський учений А. Маслоу – один із засновників гуманістичної психології. Він розробив ієрархію людських, помістивши їх у абстрактну піраміду. Логіка його концепції полягала в тому, що поява однієї потреби передувала задоволенню іншої, більш нагальної. Маслоу визначив п'ять наборів цілей, назвавши їх базовими потребами. До них належали: «фізіологічні потреби (повітря, вода, їжа, сон тощо), потреба в безпеці (фізичній і моральній, працевлаштуванні, сім'ї, здоров'ї, власності, заощаджень), потреба в приналежності (дружбі, любові, сім'ї, коханні), потреба в задоволенні почуття власної гідності (самоповазі, повазі до інших, повазі від інших) і, нарешті, потреба в самоактуалізації (потреба особистого вдосконалення; проявляється через мораль, творчість, визнання фактів, відсутність упередженості). Перші дві групи об'єднані у первинні, три наступних – у вторинні потреби» [67, с. 7].

З огляду на це, наявність або відсутність житла безпосередньо чи опосередковано визначає можливість та створює умови для задоволення потреб усіх рівнів. Що характерно, на передших двох рівнях «піраміди Маслоу» житлові умови здійснюють найбільш прямий та інтенсивний вплив. Людина, будучи біологічною істотою, неодмінно потрапляє під дію фундаментальних біологічних законів, які, власне, і визначають фізіологічні процеси її життєдіяльності. Відтак, нині, скажімо, майже неможливо уявити можливість задоволення фізіологічної потреби у сні поза житлом, незалежно від його форми власності чи рівня забезпечення комфортними умовами [67, с. 7].

Таким чином, житло та житлові умови з цих позицій виступають індикатором можливостей індивідів в частині задоволення їх потреб і водночас наочною демонстрацією трансформації потреб та можливостей. В свою чергу, потреби та можливості зазнають змін під тиском цілого ряду детермінант (економічних, соціальних, демографічних та інших), що є визначальними для конкретного соціуму в конкретний історичний період. У рамках формування стандартів житла та розвитку житлових умов спрацьовує інша схема взаємодії «потреба – соціальний процес»: тут навпаки, соціальний процес є чинником трансформації людських норм, цінностей, потреб [67, с. 54].

З огляду на це, не випадково, у конституціях сучасних цивілізованих держав право на житло визначається невід’ємним правом кожного громадянина. Україна не є в цьому сенсі винятком. Стаття 47 «Основного закону» нашої держави визначає, що «Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону» [97, с. 25–26].

Насправді ж, як буде видно далі в нашій роботі, задоволення житлових потреб громадян України, реалізація їхнього конституційного права на житло в досліджуваній період відбувалося з неабиякими труднощами.

Цій проблематиці присвячено наукову публікацію авторки «Проблеми житлової політики української влади у 90-х рр. ХХ ст. (регіональний аспект)» [207].

Розглядаючи зазначене питання комплексно, тобто в сукупності детермінуючих чинників та повсякденних практик населення міст обласного підпорядкування Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини, найперше охарактеризуємо його нормативно-правовий аспект. Одразу зауважимо, що попри згадану статтю в Конституції України, житлове законодавство в 1990-

ті рр. виявилось застарілим і неадаптованим до змін у суспільстві. Насамперед не були врегульовані правовідносини щодо ринку житла та забезпечення житлом громадян, які потребували соціального захисту з боку держави. Починаючи з другої половини 1980-х рр. в УРСР було започатковано державну соціальну програму «Житло-2000». На основі цієї програми розвивалися такі види житлового будівництва, як: за рахунок державних асигнувань; на кошти підприємств і організацій; господарським способом; молодіжні житлові комплекси; індивідуальне та кооперативне будівництво.

Відповідно до стану сімейного бюджету житлове забезпечення також вирішувалося по-різному: самостійне будівництво, отримання від держави, отримання в спадок. Зважаючи на очевидні бюрократичні моменти таке отримання могло затягуватися на роки. Тому вже наприкінці 1980-х рр. програма «Житло-2000» показала свої прогалини та неефективність. Зокрема, в науковому обґрунтуванні, непродуманості низки економічних, соціальних та демографічних розрахунків та забезпечення фінансовими та матеріально-технічними ресурсами. Отже, програма «Житло-2000» потребувала суттєвого корегування, чого, однак, не було зроблено [207, с. 63].

Після проголошення незалежності в 1991 р. нагальним питанням стало завершення розробки і прийняття Верховною Радою України нового Житлового кодексу, який мав би забезпечити реалізацію конституційного права громадян на житло. Однак, цей процес наштовхнувся на низку перешкод політичного та юридичного характеру, і тому на час написання дисертації в нашій країні все ще зберігає чинність старий Житловий кодекс 1983 р.

Технічний стан житлового фонду досліджуваного періоду вказував на тривожну тенденцію його стрімкого старіння. Відповідно до статистики, більшість наявного житла країни (майже 72 %) було побудовано у 1940–1980 рр., зокрема, майже 24% у 1970-х рр. У 1980-ті рр. збудували 22,5%, а з 1991 р. по 1995 р. – лише 5,5% [242, с. 155]. Що важливо, строк експлуатації панельних «хрущовок», які почали масово зводити в 1960-х рр., становить 60 років. У Радянському Союзі завдяки дешевизні й швидкості будівництва

такими будинками забудовували цілі мікрорайони. Наприклад, у 1960–1970-х рр. їх активно будували у новому густонаселеному вінницькому мікрорайоні «Вишенька» [181, с. 102].

Старий житловий фонд став причиною зростання ветхого та аварійного житла. У містах збільшувався перелік будівель з аварійним протіканням покрівель, стиків. Потребували повної заміни внутрішньо будинкові мережі тепло-, водопостачання та водовідведення в багатоквартирних будинках, термін експлуатації яких перебільшував 40 років. На тлі цього зростала кількість будинків, які вимагали невідкладного капітального ремонту. Згідно з порядком участі в організації та фінансуванні ремонту приватизованих житлових будинків їх колишніми власниками, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 р. № 572, перший після приватизації ремонт будинку повинен носити комплексний характер, тобто включати виконання необхідних робіт, пов'язаних з усуненням виявлених при обстеженні несправностей та пошкоджень всіх елементів будинку [207, с. 65].

Аналізуючи статистику рівня забезпеченості житлом міського населення Кіровоградської та Черкаської областей станом на 1995 р., неважко помітити, що в більшості міст цих регіонів середня житлова площа на одну особу становила 16–17 м². Ці ж дані свідчили про співвідношення між сім'ями, що перебували на квартирному обліку, та сім'ями, які одержали житло. Найбільший контраст спостерігався в Умані – 6599 і 33 та Каневі – 2488 і 13 сімей [73, с. 211]. Найкращі показники були в Знам'янці – 1725 і 174 [54].

Якщо ж порівняти цю регіональну статистику із загальноукраїнською, то можемо дійти висновків, що в 1995 р. стан житлового фонду Черкаської та Кіровоградської областей був у гіршому становищі, ніж загалом по країні, де на кожного громадянина в середньому припадало 22,5 м² житлової площі [242, с. 155]. Загальна статистика Черкащини за той самий рік також показує меншу цифру – 21,5 м² на одну людину [73, с. 211].

Особливим чином відчувалася проблема забезпечення житлом молодих сімей. Відсутність окремого, достатнього за розмірами та обладнаного всіма

зручностями житла була одним із тих факторів, який негативно впливав на сімейний психологічний клімат, часто спричиняв розлучення, стримував народжуваність. Саме тому багато молодих людей просто не наважувалися створити сім'ю через відсутність власної квартири. В разі ж народження дитини, кількість житлової площі на одну людину різко зменшувалася. Наприклад, якщо на сім'ю з двох членів в середньому припадало по 16 м², то з трьох (де одна дитина) – 11 м²., чотирьох – 9 м². І це при тому, що на початку 1990-х рр. приблизно 70 % молодих українських сімей мешкали разом із батьками одного з подружжя [216, с. 466]. Гостра житлова проблема, особливо у містах, безпосередньо позначилася на прагненні молоді тимчасово працювати за кордоном через неможливість вирішити житлову проблему.

Серед негативних явищ, що характеризували житлові умови сімей, необхідно назвати зведену до мінімуму можливість одержання житла із державного або колективного житлового фонду. Наприклад, станом на 1 січня 1999 р. у Вінницькій області на обліку для одержання житла та поліпшення житлових умов перебувало 58,7 тисяч сімей. Протягом 1998 р. поліпшити житлові умови змогли лише 1098 сімей, тобто 1,9 % черговиків. При цьому, варто зазначити, що за останні 8 років черга на поліпшення житлових умов скоротилася на 9,1 %, а кількість сімей, що отримали житло – у 6,9 раз [65, с. 78]. Відповідно, постійно збільшувався термін перебування сімей у черзі на отримання житла, зокрема й представників пільгових категорій. Відповідно до статистики, кожна четверта сім'я стояла у пільговій черзі, а кожна двадцята мала право позачергового одержання житла. Це насамперед учасники та інваліди воєн, звільнені у запас військовослужбовці, багатодітні сім'ї та одинокі матері, мешканці гуртожитків, ветхих та аварійних будинків, окремі категорії робітників та службовців, тощо [65, с. 88].

У 1998 році в Черкаській області на черзі перебували 1930 молодих сімей з них отримали житло лише 34 сім'ї, тоді як у Вінницькій області з 2,7 тис. молодих сімей, що перебували у черзі, квартири одержали 57 сімей, або 2,1 % [65, с. 102].

Подібна ситуація була в Кіровоградській області, в містах якої на квартирній черзі перебували 47,7 тисяч сімей та однаків, з яких поліпшити свої житлові умови отримали можливість 4,2 % сімей [74, с. 56]. У 1998 р. з 43 тис. сімей отримали житло лише 1,3 % тобто 575 родин, а в 2000 р. – 40 тис., з яких 648 поліпшили свої житлові умови [69, с. 167]. Скорочення квартирної черги було викликане низкою суб'єктивних причин, зокрема, ліквідацією її на підприємствах у зв'язку із структурною перебудовою, звільненням працівників, відсутністю коштів на будівництво житла, а також надання населенню можливості купівлі житла без черги тощо.

Водночас, необхідно вказати на значні розбіжності у наданні житла різним категоріям пільговиків. Так, якщо серед вчителів та інших робітників загальноосвітніх шкіл та ПТУ Вінницької області квартири протягом 1998 р. отримали 4,0 %, воїнів-афганців – 3,6%, мешканців ветхих та аварійних будинків – 3,3%, багатодітних сімей – 2,9%, то серед військовослужбовців звільнених у запас або у відставку – 0,6 %, мешканців гуртожитків – 0,7 %, хворих (за встановленим переліком) – 1,2 % [65, с. 96]. Тоді ж у Черкасах на пільгових умовах отримали квартири у новобудовах житлового масиву «Митниця» кілька тисяч колишніх учасників Афганської війни [242, с. 15–16].

У 1990-х рр. в Україні склалася вкрай напружена ситуація із забезпеченням житлом постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Житло для цієї категорії громадян щороку будувалося, але, на жаль, не у тій кількості, яка необхідна. Наприклад, у 1998 р. у Вінницькій області було зареєстровано 1391 сімей черговиків, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з яких 1062 користувалися правом позачергового одержання житла [65, с. 93].

Однією з форм покращення житлових умов переселенців-чорнобильців було придбання житла за рахунок Чорнобильського фонду, масштаби діяльності якого залишали бажати кращого. Так, у 1998 р. у Вінницькій області у такий спосіб придбано всього одну квартиру. Крім того, 13 сім'ям були виділені земельні ділянки та кошти на будівництво житла. Загалом же за

останні 8 років число сімей-чорнобильців, які стояли у черзі на отримання житла збільшилось у 11,5 раз, а темпи надання їм житла зменшились у 3 рази [6, с. 94–95].

Однією з причин скорочення темпів надання житла населенню стало суттєве зменшення обсягів його будівництва. Після проголошення незалежності України та переходу до ринкової моделі держава фактично перестала бути суб'єктом житлово-будівельної сфери. Внаслідок цього обсяги будівництва житла в 1990-ті рр. значно скоротилися. Вже у 1991 р. у Вінниці констатували кризу капітального будівництва, яка полягала у поглибленні розриву між обсягами вкладених коштів і введенням в дію об'єктів. Це призвело до збільшення незавершеного будівництва, появи сумнозвісних «довгобудів» [110, с. 2]. У подальші роки ситуація з житлом у регіоні погіршувалася. Так, наприклад, у Вінницькій області в 1998 р. було введено в експлуатацію 1599 квартир загальною площею 138 тис. м², що на 34,6 % менше, ніж у 1997 році та на 74,5 % менше, ніж у 1990 р. [65, с. 79]. Загалом в Україні найнижчі показники були зафіксовані в 2000 р., коли було побудовано лише 5,5 млн. м² житла [177, с. 6].

Варто зазначити, що впродовж 1991–2005 рр. в Україні спостерігалися суттєві зміни в житловому фонді, а саме: зростала частка житлового фонду, що перебувала у приватній власності, водночас скорочувалася питома вага житлового фонду, що перебувало в державній, комунальній власності зокрема і фонд будівельних кооперативів. Постановою Кабінету Міністрів України «Про дальший розвиток житлово-будівельної кооперації» від 20 жовтня 1992 р. декларувалася державна підтримка кооперативів. Згідно з постановою передбачалося надання кредиту на будівництво житлових будинків у розмірі 90% вартості будівництва на термін до 30 років з погашенням щорічно рівними частинами [82, с. 2]. На скільки малоефективною була ця урядова ініціатива, свідчила хоча б статистика м. Черкаси. У 1995 р. у фонді житлово-будівельних кооперативів міста на черзі перебувало 11042 сімей та однаків, з них лише 242 сім'ї отримали житло [207, с. 64].

Не дивлячись на створення основ функціонування ринку житла, придбання, будівництво і наймання житла з використанням ринкових механізмів, певної підтримки держави, на практиці якісне вирішення житлових проблем було доступне лише обмеженому колу сімей з високими доходами.

Основними причинами низького платоспроможного попиту на житло можна назвати нерозвиненість механізмів довгострокового іпотечного житлового кредитування, інфраструктури ринку житла, високий рівень ризику на ринку житла і іпотечних кредитів, високі процентні ставки тощо. Негативна дія кризи фінансово-кредитної системи 1998 р., коли курс гривні щодо американського долару знизився, відкинув показники купівлі житла в кредит на найнижчий рівень [243, с. 264]. Щоправда, в перші роки існування Української держави, коли інфляція була світові рекорди, деякі громадяни примудрялися одразу виплачувати кредити, користуючись різким зростанням номінальних зарплат при фіксованих в договорах цінах у купоно-карбованцях на нерухомість [129, с. 4].

Зростання житлової площі досить часто відбувалося за рахунок її несанкціонованого збільшення. На початку 2000-х рр. важко було знайти в спальних районах міст будинки, перші поверхи яких не мали прибудов. У такий спосіб мешканці розширяли свої житла на площу, еквівалентну повноцінній кімнаті. Оскільки в правовому полі це фактично неможливо було зробити, зведення прибудов зазвичай здійснювалося самовільно з подальшою сплатою грошового штрафу, розмір якого був цілком прийнятним [121, с. 10].

Однією з ознак досліджуваного періоду стала приватизація житла, яку було розпочато в 1993 р. Згідно з Житловим кодексом 1983 р., приватизації підлягало житло, яке було отримане від держави безкоштовно. Метою приватизації було створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, залучення значної кількості громадян до участі в утриманні і збереженні існуючого житла та формування ринкових відносин у житловій сфері [298]. Незважаючи на те, що більшість

приватизованих квартир будувалися за рахунок державного фінансування, при оформленні приватизації власники сплачували певну суму коштів. Починаючи з 1993 р., майже 6 млн. одиниць житла, а саме квартир та однокімнатних будинків було приватизовано населенням країни. Зокрема, можна зазначити, що у 2003 р. у Черкаській області було більше приватизованих квартир та одноквартирних будинків, ніж в Кіровоградській області на 1393 одиниці. Серед міст-лідерів Черкащини – м. Умань 584 од., та м. Сміла – 410 од. У Кіровоградській області найкращі показники мали м. Олександрія – 473 од. та м. Світловодськ – 443 од. [84, с. 318]. Загалом в Україні найбільші темпи приватизації спостерігалися 1993–1994 рр. [202, с. 29].

Передача житла у приватну власність громадян започаткувала спільне утримання житлового фонду власникам квартир і нежитлових приміщень. Станом на 2001 р. у державі було приватизовано близько 65 % житлового фонду, що призвело до створення вторинного ринку житла [204, с. 45]. З'явилася значна частка багатоквартирних будинків, в яких приватизовані всі квартири і які в подальшому потребували зміни форми управління будинками. На початку 2000-х рр. майже 90 % приватизованого житла перебувало в управлінні місцевих рад. Починаючи з 2001 р. в Україні почало відбуватися поступове підвищення рівня будівництва. Так, уже в 2005 р. в державі було введено в експлуатацію житлових будинків загальною площею 7816 тис. м² (або 76 тис. од. житла) проти 5558 тис. м² (65 тис. од. житла) у 2001 р., хоча, нагадаємо, в 1991 р. цей показник становив 17447 тис. м² [243, с. 264].

Потрібно зауважити, що відновлення житлового будівництва у 2000-х роках відбувалося на нових суто ринкових, комерційних засадах. Житло будувалося на кошти приватних інвесторів, а це призвело до того, що з інструменту реалізації державної соціальної політики житлове будівництво перетворилося на високоприбутковий бізнес, який у процесі свого функціонування намагався забезпечити розв'язання двох досить різних завдань – з одного боку, задовольнити економічні інтереси приватних будівельних і девелоперських компаній, а з другого – задовольнити житлову

потребу певної (платоспроможної) частини українського суспільства, тобто його середнього й вищого прошарків [177, с. 6–7].

У Вінниці відносно подолання кризових явищ у будівельній галузі супроводжувалося розгортанням місцевої містобудівної програми переобладнання перших поверхів житлових будинків на магістральних вулицях в заклади обслуговування, що дозволило активізувати капітали малого та середнього бізнесу і поліпшити комплексний благоустрій, а також з продовження будівництва багатоквартирної житлової забудови. Одним із наслідків останнього стала поява нового житлового району «Поділля» на колишніх землях Вінницької обласної психоневрологічної лікарні [181, с. 270].

Водночас, однією з найболючіших соціальних проблем населення були квартирна плата і тарифи на комунальні послуги. Не випадково, питання їхнього підвищення – а воно було неминучим – мало величезний вплив на соціальні настрої, на чому постійно спекулювали українські політичні партії, які для отримання електоральних симпатій використовували відповідну популістську риторичку. Особливо чутливу групу становили представники старшого покоління, для якого однією із ознак життя за радянських часів була дешева «комуналка» [112, с. 11].

Варто зазначити, що в перші роки незалежності України низькі ціни на житлово-комунальні послуги виконували роль своєрідного компенсатора різкого падіння рівня життя населення. До 1994 р. воно платило 10–12 % реальної вартості квартплати та житлово-комунальних послуг – різниця покривалася за рахунок державних дотацій. Утім, у 1995 р. цей економічно сумнівний привілей відійшов у минуле – ціни на житлово-комунальні послуги були підвищені урядом у 10–11 разів, зокрема на опалення – у 12,1 рази, воду – у 10,2, квартплату в будинках державної власності – у 7,9 рази. Плата за газ збільшилася в 15,3 рази, електроенергію – в 11,1 рази [201, с. 94].

Загалом упродовж 1991–1996 рр. було проведено 12 етапів централізованого підвищення розмірів квартирної плати й тарифів на

комунальні послуги, у підсумку яких розмір відшкодування населенням реальної вартості послуг було доведено до 80 %. У 1997 р. Кабінет міністрів знову неодноразово порушував питання про перехід до 100-відсоткового відшкодування населенням вартості житлово-комунальних послуг. Наступного року він доручив обласним та міським державним адміністраціям вжити заходів щодо встановлення з липня того року нових тарифів, які б забезпечували повне відшкодування населенням вартості послуг. Разом з тим, протягом 1998 р. двічі зростали тарифи на електроенергію, послуги зв'язку, граничні розміри цін на природний газ для потреб населення. Тоді ж право встановлення плати за користування житлом було передано на регіональний рівень, що можна розцінювати як перекладання виконання непопулярного рішення з центральної до місцевої влади. Внаслідок того з 1999 р. у регіонах України почався процес хаотичного підвищення (в кілька разів) плати за житло, воду, тепло, та інші комунальні послуги до 100 % відшкодування їх вартості [204, с. 161]. Реакція населення, для значної частини якого перманентне підняття цін на «комуналку» було непідйомним, не змусила себе довго чекати. Якщо в березні 1999 р. борги населення за квартплату і житлово-комунальні послуги становили 3,5 млрд. грн., то в грудні 2000 р. вони зросли до 6,2 млрд. грн. [203, с. 176].

Підвищення тарифів зумовлювалося, принаймні, двома причинами: подорожчанням енергоносіїв, не останньою чергою, іноземного походження, які досягли ринкових цін, та необхідністю отримання урядом кредитів у міжнародних фінансових організаціях, насамперед Міжнародного валютного фонду, адже рентабельність цін на житлово-комунальні послуги була однією з головних умов. Водночас, влада розгорнула програму надання найбільш соціально незахищеним верствам адресних житлових субсидій. Першою «адресною» жертвою підвищення цін на комунальні послуги, та, відповідно, претендентами на отримання субсидії, стали люди старшого віку, які зазвичай віддавали останні копійки за квартплату [201, с. 94]. З 1 травня 1995 р., сім'ї, котрим було призначено субсидії, почали сплачувати за житлово-комунальні

послуги не більше 15% свого середньомісячного сукупного доходу. Субсидія призначалася в разі перевищення плати за комунальні послуги в межах установлених норм споживання з урахуванням пільг для всіх прописаних в житловому приміщенні і їх обов'язкового платежу. Для прикладу, у Вінницькій області в 2001 р. 164852 сім'ям було призначено субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг на загальну суму 6800.4 тис. грн. Зокрема у м. Вінниці такі субсидії були призначені 54488 сім'ям на суму 2 млн.739 тис. грн. [151, с. 2].

Треба сказати, що падіння рівня життя в 1990-х рр. призвело до практично нульових інвестицій людей у модернізацію житла. Переважна більшість сімей могла собі хіба що дозволити недорогий «косметичний» ремонт [271, с. 114]. Ситуація кардинальним чином змінилася зі зростанням доходів громадян на початку 2000-х рр. Тоді однією з особливостей житлового простору мешканців став своєрідний потяг до престижності. Він втілювався в так званих «євроремонтах». Хоча інтер'єрні смаки змінювалися з року в рік, у квартирах мешканців Вінниці, Черкас, Кіровограда, Умані та інших міст можна було скрізь зустріти як елементи інтер'єру радянських часів, так і нових стилів [261, с. 209]. «Євроремонтний бум» призвів до великого попиту на майстрів різних кваліфікацій: від плиточників до спеціалістів зі встановлення металопластикових вікон. З'явилася ціла «армія» відповідних фахівців, про що можна судити з кількості газетних оголошень того часу. Характерно, що серед тих майстрів було чимало колишніх учителів, інженерів, лікарів, які вирішили раптово перекваліфікуватися через досить високі заробітки в цій галузі [114, с. 11].

Отже, впродовж 1991–2005 рр. в містах досліджуваних регіонів відбулися значні зміни в житловій сфері. Вони переважно детермінувалися соціально-економічними процесами в країні. Різкий спад економіки молодій Українській державі та збідніння широких верств населення призвели, з одного боку, до кризи в державній будівельній сфері, та, з іншого боку, до вкрай обмежених можливостей жителів міст покращити свої житлові умови і,

до того ж, труднощів оплати за житлово-комунальні послуги. Економічна стабілізація початку 2000-х рр. та відчутний ріст доходів громадян деякою мірою пом'якшили гостроту проблем житлової сфери. Активізація приватної ініціативи з боку представників заможних і середніх прошарків населення призвела до того, що в містах зводилися цілі локації з багатоквартирних будинків за новими стандартами будівництва.

2.3. Становище міського благоустрою

Попередньо проаналізувавши проблеми стрімкого зростання житлово-комунальних тарифів, доцільно перейти до висвітлення питання надання населенню відповідних послуг. Тут саме по собі постає логічне запитання: чи постійно зростаюча вартість «комуналки» супроводжувалася покращенням її якості? На жаль, це запитання риторичне. По-перше, ще з радянських часів благоустрій населених пунктів далеко не завжди відповідав вимогам свого часу. По-друге, грандіозні економічні труднощі 1990-х рр. робили неминучим його недостатнє фінансування. Тоді щорічні обсяги асигнування сфери благоустрою становили в середньому 26 % від нормативної потреби [4, арк. 95].

Для забезпечення щоденних соціально-побутових благ, у містах існують галузі соціально-побутового призначення, які відповідають за функціонування системи. До основних галузей соціально-побутового призначення відносять:

- житлове господарство;
- комунальне господарство;
- торгівлю;
- транспортне обслуговування населення;
- зв'язок тощо.

Послуги, які надають об'єкти соціально-побутового призначення переважно матеріальні та здебільшого на платній основі. Отже, зазначені

галузі являють собою складну систему, розвиток якої спрямований на задоволення потреб міського населення в житлі, комунальних послугах, транспорті, зв'язку тощо.

Житлово-комунальне господарство (далі – ЖКГ) – це складний комплекс різноманітних підприємств, організацій, служб, господарств, інженерних споруд і мереж, які розташовані на території населеного пункту та задовольняють житлово-комунальними послугами населення та інші категорії споживачів, суттєво впливають на розвиток економічних взаємовідносин у державі. Згідно з чинним класифікатором, галузей економіки, до складу ЖКГ входять:

- житлове господарство;
- водопровідно-каналізаційна підгалузь;
- тепло-, електро- і газопостачання;
- шляхове господарство;
- благоустрій та санітарне очищення;
- зовнішнє освітлення;
- система протизсувних заходів;
- ритуальне обслуговування.

Характеризуючи стан ЖКГ України в досліджуваний період, варто вказати на відсутність належного матеріального, фінансового, кадрового та ресурсного забезпечення, необхідного для виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування у сфері житлово-комунальних послуг. Логічним наслідком цього стало невдоволення населення зазначеною системою.

Для прикладу розглянемо ситуацію у Кіровоградській області. Беручи до уваги благоустрій міст Кіровоградщини, то уже до здобуття незалежності всі 12 міст регіону були забезпечені водопроводом. Систему каналізації на кінець 2003 р. мали 11 з 12 міст. У 1991 р. на території Кіровоградської області побудували нові газопроводи, що дало можливість розширити мережу газопостачання. Зокрема у Світловодському та Олександрівському районах пролягали магістральні газопроводи «Союз» та «Оренбург – західний кордон».

У Новгородківському, Компаніївському, Бобринецькому районах газопровід «Кременчук – Ананьїв – Богородчани», у Долинському районі було підведено газопровід «Кременчук – Кривий Ріг». З 1994 року ВАТ «Кіровоградгаз» впровадив засоби обліку газу в житловому фонді та комунально-побутових підприємствах, що дало можливість раціонально використовувати газ та економити кошти населення. У 1996 р., коли виповнилося 25 років, відколи природний газ почав використовуватися в області, його постачання здійснювалося в 12 містах Кіровоградщини [52, с. 14–22].

У наступні роки газифікація тривала. Якщо порівняти 2002 і 2001 роки, то кількість газифікованих природним газом квартир збільшилася на 5,3 тис. одиниць (на 2,8 %). Кількість газифікованих квартир зрідженим газом зменшилась на 4,5 тис. одиниць (на 1,9 %). За 2002 р. населенню було відпущено 526,1 млн. м³, що на 9,1 % більше ніж у 2001 році, зрідженого газу на 7,7 тис. тон, що на 20% менше попереднього року. Для прикладу, якщо в Кіровограді кількість квартир, газифікованих природним газом, у 1995 р. становила 77145, то на кінець 2002 р. – 84571, у Світловодську – 17610 і 18369, відповідно [58, арк. 40–41].

Паралельно продовжувалася газифікація і населених пунктів Вінниччини. Практично всі міста регіону були забезпечені якщо не природним, то зрідженим газом. На кінець 2000 р. кількість квартир, газифікованих природним газом становила: м. Вінниця – 106030, м. Жмеринка – 10475, м. Ладижин – 6481, м. Могилів-Подільський – 1814, м. Хмільник – 8652 [79, с. 100].

Зазначимо при цьому, що хоча газифікація міських населених пунктів і безперечно покращувала побутові їхніх жителів, цей процес мав зворотний бік медалі. Збільшення використання газу в державі, яка забезпечувала себе ним лише на 20 % із власних газових родовищ, ще більше посилювало залежність України від імпорту блакитного палива з Російської Федерації. Для «північного сусіда» газ був інструментом політичного шантажу.

Водопостачання населених пунктів Кіровоградської області та відведення стічних вод здійснювали підприємства водопровідно-каналізаційного господарства місцевих рад та підприємства, на балансі яких є водогони. На забезпечення області водою в необхідній кількості та якості була направлена програма технічного розвитку водопровідно-каналізаційного господарства на 2001–2010 рр. Усі 12 міст області мали водогінні мережі. Всього ж станом на 1.01.2003 р. на Кіровоградщині налічувалися 415 водопроводів і 30 окремих водопровідних мереж, хоча й область входила до трійки найменш забезпечених прісною водою областей України (разом з Луганською та Миколаївською) [70, с. 25]

Водночас, упродовж 1995–2002 рр. спостерігалось зниження обсягів забору та використання води. Починаючи з 1995 р. подача води у мережу зменшилася з 195,7 млн. м³ до 111,2 млн. м³ (на 43,2 %). У Кіровоградській області гостро відчувалася проблема аварійних водовипусків, оскільки стара та аварійна мережа становили 1/4 від загальної протяжності водопроводів. Через цю проблему насамперед потерпали громадяни, оскільки вода не завжди прибувала належної якості. Спостерігалися також значні затрати води через зношеність мереж. Найбільше від проблем потерпав саме обласний центр. Комунальним підприємством «Кіровоградводоканал» подача води мешканцям міста здійснювалася із таких основних джерел: покупна вода із водогону «Дніпро-Кіровоград» який забезпечував забір, очистку та подачу води із Кременчуцького водосховища на відстань 120 км, Северинівського водозабору «Інгульської шахти» Східного гірничо-збагачувального комбінату та із місцевих водозаборів: Лелеківського та «Холодні ключі». При плановій середньодобовій подачі 105,1 тис. м³ у 2002 р., фактична подача складала 94,3 тис. м³ на добу. Причиною цього стало зниження подачі води через заборгованість підприємства [67, с. 113–115].

Ще однією ланкою, без якої не може повноцінно функціонувати сучасне місто є каналізаційна система. В Кіровоградській області такими системами були забезпечені 11 з 12 міст. При цьому, значна їх частина з перебувала у

вкрай зношеному та аварійному станах, що справедливо викликала занепокоєння у людей, оскільки потужність деяких з них не відповідала зростаючим потребам житлово-комунального господарства. Через зношеність обладнання і несвоєчасну його заміну виникали часті аварійні ситуації [67, с. 150].

Теплопостачання в Кіровоградській області здійснювали підприємства, які мали на балансі котельні і теплові мережі та забезпечували населення і комунально-побутові установи тепловою енергією та гарячим водопостачанням. Найбільша кількість котелень (на 2002 р.) знаходилась у містах Знам'янці (58), Олександрії (57) та Кіровограді (54). На кінець 2002 р. кількість котелень в області становила 657 одиниць теплопостачання. На твердому паливі у 2002 р. в області працювала 421 котельня, на рідкому – 44, на газоподібному – 190 котелень та 2 електричні печі. Обсяг відпущеної теплової енергії у 2002 р. зріс на 14,5 % і становив 1496,7 тис. Гкал, що на 190 тис. Гкал було більше, ніж у попередньому році [53, с. 18]. Водночас, спостерігалася і значна частка втрат електроенергії, спричинена застарілістю обладнань котелень та наявністю аварійних теплових та парових мереж [70, с. 18].

Зношеність котелень, яка створювала постійну загрозу під час опалювального сезону, актуалізувала серед жителів міст питання пошуку додаткових чи навіть альтернативних джерел опалення. Надзвичайно зріс попит на електричні обігрівачі. Вони, однак, спричинювали нову проблему – посилення навантаження на створені ще за радянських часів електричні мережі, які не були розраховані на збільшене навантаження. Це проявлялося в численних випадках виходу з ладу електричних підстанцій, внаслідок чого люди змушені були сидіти вдома без світла. Більш ефективним засобом забезпечення стабільного теплопостачання можна вважати системи автономного опалення. На початку 2000-х рр. вони вже переважали в новозбудованих будинках. Натомість здійснити перехід від централізованого до автономного опалення в квартирах старих будинків хоч і було можливим,

однак далеко не кожна сім'я могла тоді його собі дозволити. На перешкоді стояли надзвичайно висока бюрократизація проблеми та спричинені цим чималі фінансові витрати. «Ціна питання» становила до 5 тис. доларів США [158, с. 6].

Більш доступним було вирішення проблеми з гарячою водою, яка подавалася в квартири з великими перебоями. Мережі супермаркетів пропонували своїм покупцям електричні бойлери, спроможні досить ефективно забезпечити оселі водою належної температури [139, с. 5].

Як було сказано вище, в роки незалежності посилювалося навантаження на електричні мережі. Проте їхня модернізація, яка в умовах економічної кризи здійснювалася мляво, супроводжувалася великими енергетичними проблемами. Вони були спричинені бартерними розрахунками за електроенергію між обленерго та генеруючими компаніями, які доповнили кризу неплатежів через складну економічну ситуацію в країні. Через російський дефолт 1998 р. України опинилася на межі енергетичної катастрофи. Перед державою постала необхідність різкого зменшення використання електроенергії. Того року в повсякденність жителів усіх без винятку міст Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей увійшли так звані «віялові відключення». Під ними слід розуміти планові масові відключення світла. У вечірній час доби, коли традиційно спостерігалися пікові навантаження, електрика зникала на одну-дві години. При цьому, темно було не лише в помешканнях, а й на вулицях. Тож кишеньковими ліхтариками «озброювалися» і дорослі, і діти [159, с. 3].

У 1991–2005 рр. змінювався вигляд міст. Найбільш помітні зміни торкнулися обласних центрів: Вінниці, Кіровограда та Черкас. Вони були віддзеркаленням радикальних економічних перетворень від командно-адміністративної радянської до сучасної ринкової системи. Процес трансформації зазначеного періоду можна поділити на такі етапи:

- Деіндустріалізація.
- Комерціалізація за рахунок малого бізнесу.

➤ Комерціалізація за рахунок середніх і великих підприємств.

Перший етап полягав у різкому скороченні промислової діяльності. Внаслідок того великі площі колишніх промислових зон перестали використовувати за первинним призначенням, і вони, так би мовити, випали з міського соціально-економічного життя, перетворившись у занедбані території [271, с. 115]. Про такі підприємства у Вінниці та Черкасах ми згадували в підрозділі 2.1.

Другий етап характеризувався активізацією приватного підприємництва. Ця комерціалізація мала значний вплив на благоустрій міських територій. Тисячі безробітних, котрі, залишивши депресивні виробництва, реєструвалися підприємцями або створювали посередницькі структури [181, с. 270], сприяли появі великих, напівхаотичних і погано організованих ринків (які, як ми попередньо зазначали, були джерелом виживання для широких верств населення). Деякі з них виникали на територіях колишніх заводів. У Вінниці, наприклад, – на місці інструментального заводу. Все це призвело до перевантаження та погіршення стану інфраструктури міст, численних незручностей для мешканців сусідніх будинків та шкоди естетики міського простору. Найбільш популярні зупинки громадського транспорту зазвичай були оточені напівхаотичними скупченнями кіосків [271, с. 114–115].

На третьому етапі, який розпочався в середині 2000-х рр., на зміну ринкам прийшли сучасні торгові центри. Одним із перших у досліджуваних регіонах був відкритий у 2005 р. у Вінниці ТЦ «Дастор» [181, с. 271].

Трансформаційні процеси 1990-х – початку 2000-х рр. наклали відбиток на транспортну інфраструктуру міст. Міський електричний транспорт функціонував лише в обласних центрах. При цьому, трамвайних і тролейбусний рух були представлені тільки у Вінниці. Відповідно, у Черкасах і Кіровограді пасажирські перевезення здійснювалися тролейбусами. Загалом в умовах економічної кризи підтримувати пасажирський транспорт у належному стані було надзвичайно важко. Так, наприклад, з автопарку, який

забезпечував перевезення жителів Кіровоградщини, 91 % транспортних засобів відпрацювали термін експлуатації і підлягали списанню. Саме застарілість транспорту ставала причиною частих аварій, в яких не обходилося без людських жертв [119, с. 11].

Порівняно кращою була ситуація у Вінниці, де незважаючи на добре відомі економічні труднощі, місцевій владі вдавалося покращувати транспорту інфраструктуру міста. Зокрема, у 1990-х рр. успішно розвивалася тролейбусна мережа. Якщо у 1990 р. кількість маршрутів тролейбусів складала 4, то у 2000 р. їх уже нараховувалося 12. Довжина тролейбусних ліній зросла з 62,4 км до 75,6 км [87, с. 99]. У 1997 р. тролейбусні маршрути були прокладені на Свердловський масив і мікрорайон «Тяжилів», на що тамтешні жителі чекали роками. На два кілометри збільшилася і довжина трамвайних колій – з 38,4 до 40,4 км [181, с. 251].

Треба сказати, що в скрутних економічних умовах місцеві органи управління часто намагалися налагодити співпрацю як з місцевим бізнесом, зворотнім боком чого було виникнення корупційних сфер, так і з муніципалітетами за межами України, переймаючи їхній управлінський досвід та отримуючи фінансову й матеріально-технічну допомогу. Особливо активізувалися зв'язки з містами-побратимами. Прикладом цього слугували активні контакти Вінниці з британським Пітерборо та польським Кельце [161, с. 7].

Обмежені ресурси муніципального транспорту для вирішення проблем міської мобільності призвели до появи на вулицях міст нових, мінімально оснащених і вільно організованих транспортних пропозицій у формі переобладнаних міні-фургонів – маршрутних таксі. Це створило подвійну інфраструктуру громадського транспорту. Пасажир міг зачекати на рідкісний, але дешевший муніципальний автобус, трамвай чи тролейбус або сісти в маршрутку, яка обслуговувала той самий маршрут набагато швидше і зупинялася безпосередньо в пункті призначення [304, с. 22]. Зазвичай, послуги міських маршрутних таксі були вдвічі дорожчими. Наприклад, у 2002 р. можна

було із західної околиці Вінниці до Залізничного вокзалу можна було доїхати тролейбусом за 45 хв, заплативши за проїзд 25 коп. Натомість за відсутності заторів маршрутка могла доставити пасажирів за тим самим маршрутом за 15–20 хв. Ціна за проїзд становила 50 коп. [169, с. 2].

Характерно, що на ранніх етапах маршрутки, як виду масового транспорту, вони вважалися більш престижною альтернативою міському транспорту. Це значною мірою пояснювалося можливістю зупинити маршрутне таксі на прохання пасажирів в зручному для нього місці. Містянам також імпонувала можливість «зловити» маршрутку фактично на будь-якому відрізку маршруту, не обтяжуючи себе необхідністю чекати на неї на зупинці для транспорту. Саме тому, не дивно, що в містах маршрутки захопили ринок мобільності та закріпилися майже всюди як найбільш використовуваний вид транспорту. Згідно із соціологічними опитуваннями, в 2005 р. Україні впродовж останніх 30 днів маршрутним таксі користувався кожний другий респондент, тоді як трамваєм – 19,1 %, а тролейбусом – 30,3 %. У 2001 р. відповідні показники становили 36,9 %, 26,0 % та 37,2 % [233, с. 136]. Своєю чергою, зазначена тенденція свідчила про дедалі менші спроможності міського електротранспорту задовольняти потреби жителів міст у швидкому пересуванні.

Перші водії маршрутних таксі певною мірою були піонерами нової економічної системи, адаптованої до старих звичок поведінки, але вже добре інтегрованої в новий капіталістичний порядок [304, с. 22]. Утім, попри очевидний чималий внесок маршруток у розв'язання транспортних проблем міст, вони стали загрозою для муніципалітетів. Ухилення від сплати податків (унаслідок оплати за проїзд без талонів кількістю грошей, яка проходила через водіїв, неможливо було встановити), створення картелів і довільна адаптація маршрутів перетворили міські ради на суб'єктів, які не беруть участь у розвитку дорожнього руху своїх міст [284, с. 184]. Грошові потоки, які ніхто не контролював, сприяли криміналізації цього виду транспорту. У Вінниці це знайшло вияв у серії вибухів у маршрутках у 2002–2003 рр., які забрали життя

двох жінок і спричинили опіки в двох десятках пасажирів. Кваліфіковані правоохоронними органами злочини як теракти стали топовою темою для вінницьких інформації [154, с. 1; 113, с. 2] і всеукраїнських [131, с. 5] засобів масової. В них справедливо припускалося, що таким чином у місті, яке «ментально ще не вийшло із «лихих дев'яностих»», відбувався перерозподіл ринку пасажирських перевезень. І по сьогодні імена замовників терактів залишаються не встановленими.

У подальшому, очевидний «тіньовий» характер маршрутних таксі змусив міські ради стратегічно переосмислити транспортні проблеми, головною метою якого стало повернення контролю над пасажирським транспортом у своїх містах [284, с. 184].

Отже, 1991–2005 рр. ознаменувалися двома характерними й тісно пов'язаними між собою тенденціями в розвитку міського благоустрою. Перша полягала в різкому скороченні через економічну кризу видатків з державного та місцевого бюджетів на вирішення нагальних проблем житлово-комунальної та транспортної сфери. Друга знайшла своє вираження у численних виявах приватної ініціативи з боку містян з метою мінімізації залежності від традиційних способу отримання комунальних послуг (обігрівачі для води, системи автономного опалення), і створення альтернативи державним і муніципальним структурам-монополістам у міському транспорті.

2.4. Діяльність закладів охорони здоров'я

Стан здоров'я населення є одним з найважливіших показників рівня соціально-економічного розвитку суспільства, основою для формування демографічного, економічного і трудового потенціалу країни. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що якість надання медичного обслуговування населення є важливим соціальним індикатором розвитку держави. Це питання висвітлено у статті авторки «Стан та проблеми медичного обслуговування

міського населення України в перше десятиріччя незалежності (на прикладі центральних областей України)» [209].

У 1990-х рр. потреби населення в медичній допомозі перевищували можливості галузі охорони здоров'я. Необхідність покращення ситуації потребувала серйозних системних перетворень, масштабного реформування з акцентом на зміни в системі фінансування, впровадження нових економічних методів управління охороною здоров'я, ширшого залучення державних і приватних структур. Для цього було формувати нормативно-правові засади охорони здоров'я у сучасних соціально-економічних умовах [192, с. 304–305].

Одним із ключових положень Української Конституції визначено, що людина, її життя та здоров'я є найвищими соціальними цінностями держави. В законі «Основи законодавства України про охорону здоров'я» 1992 р. зазначено: «Кожна людина має природне, невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя» [91].

Загалом упродовж досліджуваного нами періоду в сфері охорони здоров'я було ухвалено низку законодавчих актів, зокрема закони України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» (1991 р.), «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (1994 р.), «Про донорство крові та її компонентів» (1995 р.), «Про лікарські засоби» (1996 р.). Крім того, профілактична спрямованість державної політики в галузі охорони здоров'я знайшла відображення в законах «Про охорону праці» (1992 р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.) тощо. Сприятимуть охороні громадського здоров'я закони «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про екологічну експертизу» (1995 р.) та доповнення до деяких законодавчих актів з питань охорони навколишнього

природного середовища (1996 р.) [255, с. 244]. Всього впродовж 1991–2001 рр. українською владою було прийнято 137 нормативно-правових актів щодо охорони здоров'я. Окрім Законів України це також були Укази Президента та Постанови Кабінету Міністрів [192, с. 305].

Утім, хоча реформування системи охорони здоров'я і було одним із головних напрямків державної політики незалежної України, воно, на жаль, збіглося в часі з економічною кризою 1990-х років [5, арк. 14]. Саме тому вкрай необхідна адаптація до ринкових умов була досить складною.

Усі негаразди української медицини доби незалежності можна пояснити тяжким спадком радянської системи охорони здоров'я, недостатнім фінансуванням з боку держави, а також масовими зловживаннями працівників медичної сфери на місцях. Все це, зокрема, призвело до того, що в 1990-ті рр.:

- значна частина діагностичної і лікувальної апаратури вийшла з ладу і, до того ж, хаотично була розкидана по різних відділеннях;
- пацієнти зазвичай самі приносили в лікарню медикаменти, перев'язочні та інші лікувальні засоби;
- у стаціонарних відділеннях хворих забезпечували вкрай незадовільним харчуванням;
- лікувальні приміщення здебільшого залишалися без капітального і поточного ремонту та поволі починали руйнуватися;
- у зношеному стані був медичний транспорт [66, с. 9].

Зазначений перелік «хвороб» української медицини був далеко не повним.

Починаючи з 1994 р. галузь охорони здоров'я щорічно недотримувала з державного бюджету більше, ніж 2 млрд грн. Загалом на медичну галузь більше 2% ВВП жодного року не виділялося. Нижче від цього відсотка не було в жодній цивілізованій країні, оскільки нижче – це нежиттєздатний рівень медицини. Для прикладу, у Вінницькій області у 1996 р. витрати на лікування одного жителя становили 51,7 гривні. Мережа закладів охорони здоров'я області у цьому ж році зменшилася на 2572 лікарняних ліжка та на 3690 посад.

Забезпеченість населення лікарняними ліжками скоротилася з 139,8 у 1991 р. до 111,6 у 1996 р. [155, с. 3]. Загальна сума недофінансування системи охорони здоров'я Вінниччини за 6 місяців 1999 р. становила 13,7 млн грн, або 21,8 % [118, с. 2].

У досліджуваній період в Україні склалася тенденція до негативного оцінювання громадянами стану свого здоров'я. Згідно з даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992–2008», в 1992 р. 53,1 % опитаних респондентів оцінили свій стан здоров'я як «задовільний» і лише 3,5 % назвали його «відмінним». До 1999 р. показники змінилися: збільшилася кількість осіб, які оцінили свій стан здоров'я, як «поганий» (з 15,4 % у 1992 р. до 25,9 % у 1999 р.). Водночас, зменшилося число тих, хто оцінив стан свого здоров'я як «відмінний» – 2,2 % та задовільний – 48,8 %. У 2000 р. на запитання «Чого не вистачає у вашому житті?» 52 % опитаних відповіли, що здоров'я, і майже 62 % поскаржилися на брак необхідної медичної допомоги [233, с. 37]. Отже, результати соціологічного дослідження свідчили про вкрай незадовільне становище як здоров'я українців, так і медичної галузі загалом.

Авторитет медицини великою мірою знижувався через те, що після краху Радянського союзу в Україні, як і в інших постсоціалістичних державах, відбулося систематичне збільшення фінансового навантаження з боку пацієнтів. Держава формально декларувала досить широкий і універсальний спектр послуг, гарантований пацієнтам за бюджетне фінансування, але на практиці неефективні структури та дуже обмежені фінансові ресурси для цієї мети зробили це суто юридичним правом. Додаткове роздратування громадян зумовлювалося поширеністю механізмів неофіційних платежів (наприклад, «благодійних внесків»), які слугували заміником відсутніх офіційних механізмів, спроможних раціоналізувати медичну систему та забезпечити її фінансову ефективність. Все це створювало відчутне навантаження на домашній бюджет пацієнтів [283].

Попри те, що сучасна модель здоров'я людини в стабільних умовах розвитку суспільства лише на 10 % зумовлюється станом медичної науки та клінічної практики, натомість на 50–60 % – способом життя, за кризових умов, у період економічної нестабільності, коли відбувається зростання захворюваності окремими хворобами і смертності, медичне обслуговування набуває особливого значення [204, с. 178]. У 1990-ті рр. значно погіршився стан здоров'я населення, зростала смертність та зменшувалася народжуваність українців. Серед головних причин зниження загального рівня народжуваності стали наслідки економічного спаду в перші роки незалежності України.

Невисокий рівень життя населення призвів до обмеження дітонародження, оскільки саме це розглядалося як один із способів не погіршити своє матеріальне становище, адже родини з дітьми частіше потрапляли до категорії малозабезпечених [203, с. 180]. Про те, що діти дедалі частіше ставали небажаними, свідчила значна кількість випадків штучного переривання вагітності, особливо серед молодих жінок. «Помолодшання» в 1990-ті рр. віку матерів насамперед варто пов'язувати зі збільшенням сексуальних контактів осіб підліткового та юного віку [89, с. 79]. Відсоток дітей, котрі народилися у 15–19 річних матерів зріс із 17,9 % у 1990 р. до 20,5 % у 1999 р. Крім того, у загальній кількості новонароджених, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, відповідні показники становили 11,7 % та 16,4 %, хоча й у містах позашлюбні народження дітей траплялися рідше, ніж у сільській місцевості – 13,2 % проти 18,8 %.

Рівень народжуваності також значною мірою залежав від стану шлюбних відносин та міцності інституту сім'ї. За період з 1990 р. по 1998–1999 рр. у Вінницькій області число зареєстрованих шлюбів зменшилася на 5,6 тис. Зросла шлюбна нестійкість. Якщо у 1990 р. на 1 тис. зареєстрованих шлюбів припадало 316 розлучень, то в 1998–1999 рр. – 470. У порівнянні з 1990 р. кількість утворених сімей у розрахунку на 1 тис. осіб зменшилася на 21 %, а число розлучень зросло на 3,5 % [118, с. 3].

Утім, на початку 2000-х рр. в Україні спостерігалось збільшення народжуваності дітей, хоча й воно не мало ознак демографічного буму. Пов'язувалося це з економічною стабілізацією держави, адже збільшення доходів населення репродуктивного віку надавало йому впевненості в спроможності належно матеріально забезпечувати своє потомство. Внаслідок того в 2001–2004 рр. народжуваність у країні зросла на 16,9 % [146, с. 4]. У покращенні демографічної ситуації також не останню роль відіграла державна допомога при народженні дитини. Відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 1992 р. її виплачували одноразово. В 2002 р. вона була еквівалентна одному прожитковому мінімуму – 307 грн, а в 2004 р. – збільшена до 644 грн. У 2005 р. Президент України В. Ющенко пішов на безпрецедентне збільшення допомоги до 22,6 прожиткових мінімумів – 8,5 тис. грн [296]. Соціальний ефект від чи не єдиної передвиборчої обіцянки, яку тогочасний голова держави виконав, був двояким. З одного боку, це дійсно призвело до різкого зростання народжуваності, коли впродовж кількох наступних років в Україні з'являлося на світ близько 500 тис. дітей (наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. – щорічно менше 400 тис.) [289]. Проте такий фінансовий стимул по-іншому сприймався в соціально неблагополучних сім'ях, де отримання державної допомоги могло бути самоціллю, а народження дитини – засобом для її досягнення. В уманських газетах за 2005 р. ми зустріли кілька публікацій про випадки подібного характеру, коли отримані від держави кошти тут же витрачалися на зовсім не пов'язані з доглядом за новонародженою дитиною речі [116, с. 3]. Водночас, вінницька преса писала про молодого батька, котрий, скориставшись поповненням у сім'ї, без відома дружини-матері викупив на місцевому ринку торгове місце і згодом «прогорів» [117, с. 8].

Складною проблемою для відтворення населення України стало зростання смертності. Особливу занепокоєність викликав ріст смертності населення в працездатному віці, особливо чоловіків. Згідно із статистикою, у віці 25–29 років особи чоловічої статі помирали в середньому в 3,5 рази

частіше своїх ровесниць. Крім того, наприкінці 1990-х рр. смертність чоловіків працездатного віку порівняно з 1990 р. збільшилася на 15,3 % [118, с. 5].

У Кіровоградській області у 1991 р. показник смертності становив 15,2 % на 1000 жителів [30, с. 7], а в 2000 р. – 17,8 %, тобто збільшився в порівнянні з 1991 р. на 17,1 % [64, с. 15]. Такий рівень загальної смертності вважається високим. Серед міст області цей показник коливався від 13,6 % в м. Кіровоград, до 15,2 % в м. Олександрія [40, с. 6]. Це було відображенням загальноукраїнської тенденції: максимальна чисельність населення України була зафіксована на початку 1993 р. – 52 млн. 241,1 тис. осіб, а з того часу і до січня 2001 р. (часу Всесвітнього перепису населення) демографічні втрати склали 3 млн. 787. тис. осіб [44, с. 10].

Серед причин смертності на першому місці перебували хвороби системи кровообігу, на другому місці – злоякісні новоутворення, на третьому – нещасні випадки, отруєння і травми, також хвороби органів дихання та органів травлення. Станом на 1995 р. середня тривалість життя по Кіровоградській області в розрахунку на все населення становила 67,9 років, зокрема чоловіків – 62,3 роки, жінок – 73,5. По Україні, відповідно, – 68,7 і 73,7. У Вінницькій області середня очікуваність тривалості життя серед міських жителів становила на все населення у (1991–1992 рр.) – 70,3 р., тоді як у 1999–2000 рр. – 69,7 [65, с. 93.]. Для демографічної ситуації в Україні також було характерне старіння населення. Так, для прикладу, населення старше 60 років збільшилося до 20,7 % (1991 р. – 18,6 %), хоча громадяни працездатного віку становили 45,8 % [85, с. 23].

Наприкінці 1990-х років зростав рівень захворюваності на так звані соціально значимі хвороби: туберкульоз, венеричні хвороби, СНІД. Так, для прикладу, в другій половині 1990-х років фіксувалося підвищення рівня захворюваності на туберкульоз, особливо в 1997 р. Того року всього у Кіровоградській області було взято на облік людей, котрі вперше захворіли на цю хворобу, на 15 % більше ніж у 1996 р. Показник захворюваності на

туберкульоз склав 54 на 100 тисяч населення, проти 47 в 1996 р. (по Україні такий показник середньому становив 45,8) тобто більше на 14,9 % [64, с. 4.].

У містах Черкаської області показники становили: м. Черкаси (1995 р. – 86 осіб, 2000 р. – 146 осіб), м. Сміла (1995 р. – 45 осіб, 2000 р. – 36 осіб), м. Умань (1995 р. – 42 особи, 2000 р. – 52 особи). Загалом у Черкаській області кількість хворих, в яких діагноз встановили вперше в житті, зростає за 5 років (з 1995 р. до 2000 р.) на 184 особи [86, с. 113.].

У Вінницькій області на початку 1999 р. 432 особи було взято на облік з активним туберкульозом всіх локалізацій. Захворюваність усіма формами склала 23,6 на 100 тис. населення проти 26,3 у 1998 р. Причиною зменшення показників в області стало не покращення рівня здоров'я населення, а недовиявлення хворих цією недугою. Серед усіх захворілих у I півріччі 1999 р. на туберкульоз лише 41,9 % виявили при профогляді [118, с. 6].

Епідеміологічна ситуація як в Україні так і в областях погіршувалася з року в рік. Зокрема, в другій половині 1990-х рр. спостерігалось значне збільшення хворих та летальних наслідків туберкульозу. Однією з причин розповсюдження хвороби був низький рівень профілактичних флюорографічних обстежень населення. Звідси і виникав низький рівень виявлення хворих при профоглядах. Значний відсоток хворих виявлявся при самозверненні.

Головною причиною несвоєчасної діагностики туберкульозу залишалось недотримання періодичності проходження населенням профоглядів. Одним з найважливіших показників, що свідчив про несвоєчасне виявлення туберкульозу, був показник смертності, який у 1995–1996 рр. зріс з 8,8 на 100 тис. населення до 9,3. У 1996 р. на Вінниччині від хвороби померли 68 осіб (у 1995 р. – 43). І це при тому, що тоді основна діяльність медичних працівників була направлена на виконання наказів МОЗ України від 14.02.1996 р. № 26 «Про удосконалення туберкульозної допомоги» і № 233 від 29.07.1996 р. «Про затвердження інструкції щодо надання медико-санітарної допомоги хворих на туберкульоз» [164, с. 3].

У Кіровоградській області також значно підвищилася захворюваність на туберкульоз серед дітей, яка в 1997 р., у порівнянні з попереднім роком, зросла на 37 % [36, с. 10]. Протягом 1997 року в області від туберкульозу померло 189 хворих (1996 р. – 162), що склав 15,4 % на 100 тисяч населення проти 13,5 в 1996 р. На 9 % підвищилася кількість померлих від туберкульозу вдома, в порівнянні з 1996 р. [64, с. 4.]. Серед хворих на туберкульоз до 70 % становили люди працездатного віку.

Прикметно, що якщо протягом 1980-х років в Україні відбулося поступове зниження захворюваності на туберкульоз, то з 1990-х років почався її підйом. Найбільше сприяло зростанню захворюваності серед дітей зростання кількості соціально неблагополучних сімей. Так, у 1998 р. у Вінницькій області на облік було взято 23 дитини, яким вперше було встановлено діагноз туберкульозу. Рівень захворюваності складав 6,7 % на 10 тис. дитячого населення, що в 1,3 рази більше, ніж в 1990 р. Разом з тим, кількість спеціалізованих ліжок для таких хворих у лікувально-профілактичних закладах скоротилася на 60 % [118, с. 3]. Незважаючи на стрімке зростання захворюваності на туберкульоз в Україні відбулося скорочення протитуберкульозних диспансерів, лікарень, санаторіїв і кількості ліжок у них. Низька заробітна плата, регулярне скорочення посад, відсутність належних механізмів стимулювання праці та соціального захисту медичних працівників протитуберкульозних закладів призвели до суттєвого дефіциту кадрів у фтизіатричній службі. Великим недоліком було зростання захворюваності на туберкульоз серед її працівників. Практично не вирішувалося питання відселення хворих туберкульозом з гуртожитків і багатонаселених квартир [164, с. 4].

У другій половині 1990-х рр. набула розмаху епідемії захворюваність на хвороби, що передаються статевим шляхом. І хоча показники на ці захворювання були найвищими у старших вікових групах (підлітки, молодь, працездатне населення), проте випадки захворюваності дітей ставали дедалі частішими.

Наприкінці 1990-х рр. у Вінницькій області, як і в Україні загалом, спостерігалось значне поширення ВІЛ-інфекції. На кінець 1998 р. кількість офіційно зареєстрованих ВІЛ-інфікованих осіб становила 154, з них 2 підлітки. Для порівняння, наприкінці 1996 р. у медичних закладах перебували всього 38 осіб віком, старші 18 років. У наступні роки ситуація залишалася досить напруженою. За 2000 р. було додатково зареєстровано 83 ВІЛ-інфікованих і 18 хворих на СНІД. Загальна кількість ВІЛ-інфікованих з початку епідемії (1996 р.) становила 508 осіб, у 42 з яких діагностували СНІД. З них від СНІДу у Вінницькій області померло 18 осіб. Серед ВІЛ-інфікованих 72 % становили молоді люди віком до 30 років, а співвідношення чоловіків і жінок складало 2:1. У шлюбі перебували 68 % ВІЛ-інфікованих, мали дітей 37 %. Прикметно, що серед хворих переважали безробітні та ті, хто не продовжував навчання після закінчення загальноосвітньої школи. Таких було 71 %.

Основним шляхом розповсюдження інфекції був ін'єкційний, тобто через вживання наркотичних засобів. У Вінницькій області, наприклад, у 2002 р. на нього припадало 68,7 % інфікованих. Водночас, спостерігалось зростання поширення хвороби статевим шляхом. Цей спосіб називається інфекційним. Зазначена тенденція виявилася в зростанні кількості народжених ВІЛ-інфікованими вагітними дітей. Саме тому з 2002 р. вагітні жінки були зобов'язані двічі проходити обстеження на ВІЛ з метою раннього виявлення інфікованих матерів і прийняття рішення щодо подальшого збереження вагітності і способу розродження. Таких перевірок у Вінниці того року провели 22166, виявивши 15 ВІЛ-інфікованих жінок (0,067 % від загальної кількості). Хворих також виявляли і під час попереднього обстеження донорської крові. У 2002 р. на Вінниччині серед них виявили 19 ВІЛ-інфікованих [124, с. 4].

У Черкаській області у 1995 р. було зареєстровано 7 ВІЛ-інфікованих осіб, хворобу яких виявлено вперше, тоді як у 2000 р. цей показник становив уже 151 особу. Кількість хворих, що перебували на обліку у медичних закладах області, значно зросла: з 10 осіб у 1995 р. до 750 наприкінці 2000 р.

Щодо розподілу ВІЛ-інфікованих осіб по містах області в 2000 р., найбільша їх кількість була зареєстрована у м. Черкаси – 70 осіб. На другому місці перебувало місто Умань – 12 осіб, на третьому – м. Сміла – 3 особи [86, с. 120.]. Такі показники свідчать про набуття хворобою статусу епідемії. Україна, за оцінками ВОЗ, стала одним із лідерів у світі за темпами поширення ВІЛ-інфекції [88, с. 136].

Водночас, зростала кількість хворих на сифіліс. Зокрема у Вінницькій області у першому півріччі 1997 р. було зареєстровано 1035 випадків сифілісу, а в 1998 р. – 1170, тобто на 135 випадків більше. Високий рівень захворюваності спостерігався в Піщанському районі – 144,4 на 100 тис. населення, в Могилів-Подільському – 109,8, Чернівецькому – 100,7; найнижчий рівень захворюваності – в Погребищенському районі – 9,9, Іллінецькому – 16,2, Липовецькому – 26,2. [118, с. 5]. Прикладом того, що інфекція вийшла з кола наркоманів і почала поширюватися серед громадян було зростання народження дітей ВІЛ-інфікованими матерями. Зокрема, лише у 2002 р. таких випадків було 7. Саме тому з 2002 р. вагітні були зобов'язані проходити обстеження двічі впродовж усього періоду вагітності [164, с. 7].

Серед проблем охорони здоров'я особливе місце посідала профілактика серцево-судинних захворювань. Це було серйозною проблемою для медицини, оскільки, як ми згадували вище, першою причиною смертності серед населення були саме серцево-судинні захворювання. Для прикладу, з 11 померлих у Вінницькій області майже кожен восьмий помер від серцевого захворювання [118, с. 6].

Значний рівень смертності населення був також пов'язаний із поширенням онкологічних захворювань, що не останньою чергою спричинювалося тяжкими наслідками катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції в 1986 р. При чому, на Вінниччині, наприклад, в структурі злоякісних новоутворень занедбані випадки у IV стадії становили 21 %, а в деяких районах перевищували 30–40 %. Тут проблема полягала як у своєчасному виявленні хвороби, так і в наявності відповідного діагностичного

обладнання. Найчастіше онкологічні патології знаходили під час проведення профогляду населення, якість якого, зі зрозумілих причин, залишала бажати кращого. Варто також брати до уваги ментальні особливості українців, що проявлялося у нехтуванні переважною більшістю періодичного профілактичного медичного обстеження за власною ініціативою, внаслідок чого звертання по лікарську допомогу далеко не завжди було своєчасним. Серед хворих із занедбанними випадками осіб працездатного віку було 27,7 %, а з зовнішніми локаціями – 29 % [118, с. 5]. Через брак спеціального обладнання надзвичайно складною залишалася проблема своєчасного виявлення в жінок патологій грудної залози [164, с. 5].

Наприкінці 1990-х рр. в Україні значно збільшилася кількість наркозалежних осіб. Прикметно, що це відбувалося на тлі зменшення зареєстрованих випадків хронічного алкоголізму.

У Вінницькій області найбільшу захворюваність у 1999 р. було зареєстровано у Гайсинському районі – 14,1 на 10 тисяч населення, Іллінецькому – 6,4, Тростянецькому – 6,0 та м. Вінниці – 8,1. Особливо багато хворих на цю хворобу виявляли серед підлітків. Якщо, наприклад, у I півріччі 1999 р. у Вінницькій області на обліку було зареєстровано 15 підлітків, то на профілактичному лікуванні – 206, і кількість таких осіб постійно збільшувалася (в I півріччі 1998 року таких осіб було 159) [118, с. 2]. Причини поширення наркоманії є очевидними: падіння загального рівня життя, зростання кількості соціально неблагополучних сімей, занепад моральних основ сім'ї, поширення злочинності, зокрема, збільшення незаконного продажу наркотичних засобів за не зовсім ефективною протидією тому правоохоронних органів. Саме підлітки в цьому сенсі були найбільш вразливою категорією.

Однією зі стратегічних цілей соціальної політики Української держави можна вважати піклування про життя і здоров'я підростаючого покоління. Починаючи з 1992 р. набрала чинності низка законів щодо питань охорони материнства та дитинства: «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.),

«Про охорону дитинства» (2001 р.) тощо, а також укази Президента України про надання допомоги багатодітним сім'ям, покращення здоров'я матерів та дітей. Зокрема в січні 1996 р. указом Президента України було затверджено національну програму «Діти України», яка була розрахована до 2000 р. Програма спрямовувалася на реалізацію спільно з такими програмами, як Програма поліпшення становища сім'ї, жінок, охорони материнства і дитинства, Національна програма імунопрофілактики населення на 1993–2000 рр., Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна програма планування сім'ї, Комплексна програма розв'язання інвалідності [209].

Враховуючи те, що здоров'я дітей формується задовго від їхнього народження, важливою проблемою залишалися забезпечення якісної диспансеризацією та оздоровлення вагітних, проведення своєчасної допологової діагностики стану плоду та корекції його відхилень. У Вінницькій області охоплення вагітних ультразвуковим скринінгом за 6 місяців 1999 р. склало 71,6 %, що було нижче загальноукраїнського показника – 82 %. Таке невтішне 21 місце в країні було пов'язане з нестачею апаратів для ультразвукової діагностики (у 6 районах їх узагалі не було), їхньою технічною недосконалістю та недостатнім використанням для поставлених цілей. Крім того, гостро відчувався брак відповідних кваліфікованих кадрів.

В умовах неналежного медичного забезпечення життя дітей раннього віку в 1998–1999 рр. на Вінниччині спостерігалось зростання рівня смертності немовлят – з 9,5 до 10,1 %, відповідно. Хоча, зазначимо, в тоді в Україні цей показник був ще вищим – 12,45 %. Вінницька та Черкаська області перебували в першій трійці українських регіонів за рівнем смертності дітей на I році життя [118, с. 4].

Рівень захворюваності новонароджених також безпосередньо залежав від репродуктивного здоров'я батьків, де медики констатували негативну динаміку. На це впливало поширене нехтування правилами здорового способу життя, викликаного здебільшого матеріальними негараздами в умовах тяжкої

економічної кризи, так і, з тієї ж причини, різке скорочення державного фінансування низки соціальних програм. Відтак, пройти повноцінну допологову реабілітацію, включаючи санаторно-курортне оздоровлення у спеціалізованих санаторіях мали можливість одиниці. Це призвело до того, що в 2003 р. у вінницьких пологових будинках фіксували майже 90 % патологічних пологів. Зростали показники мертвонароджуваності та ранньої неонатальної смертності. Втім, на початку XXI ст. у місті та області намітилися деякі позитивні зрушення в стабілізації рівня малюкової смертності. Це було результатом діяльності новоствореного неонатологічного центру на базі оюласної дитячої лікарні. В його структурі важливе місце займало відділення реанімації новонароджених та другого етапу їх виходжування. Велика цінність цієї допомоги полягала в тому, що вона надавалася в перші хвилини життя дитини [164, с. 5].

Значної актуальності набула проблема дитячого харчування. Його організація в дитячих дошкільних закладах, школах, оздоровчих таборах постійно перебувала під контролем медичних працівників і санітарно-епідеміологічної служби. Програмою «Діти України» передбачалося харчування дітей починаючи з раннього віку, оскільки від цього залежало здоров'я і нормальний розвиток підростаючого покоління. На безкоштовне харчування дітей раннього віку у Вінницькій області в 1999 р. було виділено 51,5 тис. грн., що становило 3,2 грн. на одну дитину першого року життя [118, с. 4].

Чимале занепокоєння викликала статистика захворюваності новонароджених дітей. Наприклад, наприкінці 1998 р. на обліку в установах охорони здоров'я Вінницької області перебувало 6979 дітей, хворих на психічні розлади, що становило 203,8 випадків на 10 тисяч населення. У кожної 10 дитини першого року життя була виявлена патологія [65, с. 79]. Своєю чергою, в структурі інвалідності серед дітей Кіровоградщини значну питому вагу займали хвороби нервової системи та органів чуття – 37,1 %, вроджені аномалії – 25,9 %, психічні розлади – 15, 3 %. Показники

захворюваності дітей і жінок репродуктивного віку, а також смертності немовлят та матерів були досить високі. Кожна третя дитина мала відхилення у фізичному та психічному розвитку, була відсутня тенденція до зниження рівня дитячої захворюваності [38, с. 7].

У роки незалежності продовжували привертати увагу проблеми наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції 1986 р. У 1992–1993 рр. були ухвалені доповнення до закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» ухвалюється низка указів Президента України та Постанов Кабінету Міністрів України. Зокрема, у 1997 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Видані громадянам документи про статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, надавали їм право користуватися пільгами й компенсаціями, встановленими зазначеним вище законом [99].

У Кіровоградській області, наприклад, у 1996 р. було взято на облік 1051 особа, з них 394 дитини, 496 ліквідаторів, 169 евакуйованих, 16 переселенців. Всі, хто постраждав від аварії на ЧАЕС перебували під наглядом лікарів, які відповідали за диспансеризацію спецконтингентів і забезпечували медичним обстеженням в повному обсязі [35, с. 10]. При цьому, значна увага приділялася питанням оздоровлення дітей-чорнобильців. Наприклад, у Черкаській області в літній період 2000 р. було оздоровлено 3,4 тисячі дітей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС. Більше половини дітей цієї категорії перебували в позаміських дитячих таборах, а 945 (28 %) – в таборах санаторного типу. В області було оздоровлено 2,2 тисячі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них 1,3 тисячі учнів відпочивало в позаміських оздоровчих таборах і 123 – в таборах санаторного типу. Крім того, було оздоровлено 13,4 тисячі дітей з малозабезпечених, багатодітних та неповних сімей. У Черкасах таких таборів налічувалося 35, зокрема 3 позаміських. Саме в останніх у 2000 р. змогли відпочити 5437 дітей. У м. Умань таких таборів

налічувалось 15, зокрема 1 позаміський. Оздоровлення в них отримали 1090 дітей [86, с. 172.].

Серед захворювань у дорослих на першому місці виступали хвороби органів дихання, друге місце посідали хвороби нервової системи, на третьому – захворювання системи кровообігу. Упродовж 1996 р. у Кіровоградській області померло 112 «чорнобильців» [37, с. 8].

Стан дітей-чорнобильців перебував під постійним контролем дитячих обласних лікарень. При планових виїздах контролювалася якість надання медичної допомоги дітям, проведення диспансеризації та оздоровлення. У 2000 р. у Кіровоградській області інвалідами серед дітей, що потерпіли від аварії на ЧАЕС, визнано 26, з них 4 – вперше; 3 – за вродженими аномаліями і 1 – із приводу злоякісного новоутворення. В дитячій обласній лікарні було проліковано 355 осіб, а в консультативній поліклініці – проконсультована 891 дитина, обстежено на УЗД 944 дітей-чорнобильців [39, с. 2]. У Вінницькій області кількість дітей, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, охоплених профілактичними оглядами у 1999 р. підвищився з 58,7 % (1998 р.) до 82,6 %, тоді як дорослих і підлітків знизилася з 85,3 % (1998 р.) до 67,9 % (1999 р.) [118, с. 4].

У Кіровоградській області позитивною тенденцією стало розширення мережі кабінетів ультразвукової діагностики. В 2000 р. їхня кількість становила 32. Навантаження на один діючий апарат УЗД залишалося нижчим, ніж загалом по Україні (Україна – 5422, Кіровоградська область – 5034) [64, с. 7.].

Економічні негаразди держави призводили до помітного скорочення як лікувальних закладів, так і лікарняних ліжок. Так, наприклад, якщо в 1991 р. у Черкаській області налічувалось 150 таких закладів, то до кінця 1999 р. їх залишилося 120. Заразом кількість лікарняних ліжок знизилася з 20625 у 1991 р. до 12965 у 1999 р. [65, с. 80.]. Подібна ситуація спостерігалася у Вінницькій області, де станом на 1 січня 1997 р. у стаціонарах було розгорнуто 20936 ліжок – на 2572 менше, ніж у 1996 р. Забезпеченість ліжками склала

111,6 на 10 тис. населення у 1997 р. проти 124,4 в 1995 р. Крім скорочення ліжок, була проведена так звана їхня «консервація». Всього на різні строки від 1 до 3 місяців і більше було законсервовано близько 8000 ліжок [80, с. 3–4].

Утім, попри таку невтішну статистику, можна вказати і на окремі позитивні моменти розвитку медицини. Наприклад, у м. Кіровоград у 1992 р. було відкрито жіночу консультацію при пологовому будинку на 250 відвідувань у зміну [31, с. 2], в 1993 р. почала функціонувати міська дитяча лікарня «Добруджа» на 100 ліжок [32, с. 5]. Наприкінці 1990-х у Вінниці проводилася реконструкція обласної лікарні імені М. І. Пирогова, були збудовані реабілітаційний центр шпиталю для інвалідів-учасників Другої світової війни та дитяче онкологічне відділення обласного радіологічного діагностичного центру [147, с. 5].

Перехід до ринкової економіки та неспроможність держави забезпечити достатньо якісне медичне обслуговування населення призвели до появи в містах приватних лікувальних закладів, як амбулаторного типу, так і спеціалізованих. Хоча ціни на їхні послуги могли бути високими, попит на приватну медицину залишався великим. Плата за відвідування лікаря в попередньо встановлений час за записом, для багатьох містян слугувала привабливою альтернативою довгим чергам у незатишних коридорах міських та обласних поліклінік і досить поширеним «умовно-безкоштовним» характером лікування. Своєю чергою, робота в цих закладах давала можливість лікарям заробляти непогані кошти. Прикметно, що частина з них продовжувала працювати в державних лікарнях і поліклініках, таким чином приймаючи в позаробочий час пацієнтів уже в приватному порядку [130, с. 5]. Серед спеціалізованих клінік найбільшим попитом користувалася стоматологія. Мережа державних стоматологічних кабінетів не була розрахована на таку кількість пацієнтів. Тому цілком закономірно, що у вищих медичних навчальних закладах найпрестижнішими були стоматологічні факультети [149, с. 5].

Розвиток приватної медицини відбувався також на тлі гострого питання оплати праці працівників медичної галузі. Середньомісячна заробітна плата не задовольняла навіть першочергових потреб медпрацівників та їхніх родин. Як наслідок, була відсутня економічна мотивація та чіткі умови оплати праці фахівців, які здійснювали високотехнологічні втручання, а також проводили інтенсивну терапію хворих.

Це створювало проблему забезпечення закладів кадрами спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. Для прикладу, у 1998 р. у Кіровоградській області дефіцит лікарів становив 1195, дефіцит середнього медичного персоналу – 22. Натомість, збільшилася питома вага атестованих лікарів: 49,3 % у 1998 проти 41,4 % у 1997 р. [64, с. 22]. У Черкаській області, а саме в м. Умань кількість лікарів становила у 1995 р. 44,4 на 10 тисяч населення, в м. Черкаси – 68,9, тоді як на кінець 1999 р. у зазначених містах аналогічні показники становили 43,7 і 65,8, відповідно [86, с. 14].

У 1993 р. на Кіровоградщині кількість атестованих лікарів становила 43,3 % від загальної потреби. Серед усіх лікарів 219, або 5,4 % мали вищу кваліфікаційну категорію, 648 або 16,1% – першу категорію, 879 – 21,8% – другу категорію. Протягом 1993 р. 527 лікарів підвищили свою кваліфікацію на курсах вдосконалення та спеціалізації, що становило 13,1 % від загальної кількості лікарів [86, с. 178].

Серед найскладніших питань, що постали після проголошення незалежності перед системою охорони здоров'я, була нестача ліків, забезпечення медичних закладів ліками і медикаментами вітчизняного виробництва у достатній кількості та високої якості. Проблема полягала в тому, що в попередні роки переважна частина ліків та їх виробництво було зорієнтовано на економічні зв'язки СРСР. Після 1991 р. значна кількість препаратів закуповувалась за кордоном і була дефіцитом. Щоправда, це питання вирішилося в досить короткий період. Столиця України – Київ став великим центром розвитку української фармацевтики і фармакології. Тут були зосереджені такі гіганти фармацевтики та фармакології як підприємство ФФ

«Дарниця», Борщагівський ХФЗ, «Київ-медпрепарат», «Фармак». Розвивалися й регіональні фармацевтичні підприємства, зокрема нарощував випуск лікувальних апаратів ВАТ «Вітаміни» в м. Умань [204, с. 191].

Однак, це не розв'язувало проблему забезпечення медикаментами амбулаторних хворих за пільговими рецептами, тобто через постійний брак коштів держава не могла достатньою мірою реалізовувати розроблені нею програми щодо соціального захисту населення, передусім його найбільш вразливих категорій. Наприклад, у Вінницькій області в 1999 р. відповідні планові призначення було профінансовано лише на 3 % від річного плану, за норми 50 %, зокрема пенсіонерам – 10,5 %, реабілітованим – 12 %. Подібна ситуація стосувалася надання державної допомоги хворим на діабет, котрі перебували на стаціонарному лікуванні. Того року фінансування видатків на інсулін в області було здійснено лише на 27,4 %. І це при тому, що тоді Україна вважалася одним із найбільших у світі інсулінових виробників [118, с. 5].

Розпорядженням від 30 грудня 1998 р. № 527 1999 р. був визначений роком охорони здоров'я населення Вінниччини. Завдяки цьому розпорядженню в області протягом 1999 р. було придбано для потреб служби швидкої медичної допомоги 25 санітарних автомобілів, медичного обладнання на суму 982 тис. грн, м'якого інвентаря на 342 тис. грн, відкрито Могилів-Подільську амбулаторію сімейної медицини та міжрайонне ендокринологічне відділення, міжлікарняну аптеку в Козятинській центральній районній лікарні. Раніше в області була створена ситуація, коли ліквідувалась державна аптечна мережа. І тільки у 1999 р. Постановою Кабінету Міністрів від 5 травня 1999 р. № 621 була заборонена приватизація державних закладів. За рахунок діяльності цих аптек подешевшали ліки для стаціонарних хворих, а також для тих, хто користувався певними пільгами [142, с. 3].

На початку XXI ст. у містах стали поступово впроваджуватися заклади сімейної медицини. Їх створення обумовлювалося необхідністю розвантаження роботи профільних медичних працівників, адже, як свідчила статистика, близько 70–80 % всіх проблем зі здоров'ям вирішувалися саме на

первинній ланці, тобто в сімейного лікаря – педіатра чи терапевта, а решту 30–20% – при зверненні до вузькоспеціалізованого лікаря та до реабілітаційних центрів. Впровадження інституту сімейної медицини в Україні здійснювалося під впливом позитивного досвіду таких держав, як ФРН, США, Франція, Австралія, Канада, Туреччина, Македонія. Таким чином, запропонована модель повинна була наблизити вітчизняну сферу охорони здоров'я до європейської. Основна її мета полягала в застосуванні індивідуального підходу до хворого, знайомство лікаря із сім'єю та її впливом на стан пацієнта. Таким чином, сімейний лікар повинен був постійно працювати не лише із хворим, а й із його сімейним оточенням [266, с. 133].

В Україні специфіка цих змін у системі охорони здоров'я також визначалася з необхідністю покращення обслуговування населення сільської місцевості. Саме тому, наприклад, у Вінницькій області в 2001–2005 рр. з 205 створених закладів та підрозділів сімейної медицини розташовувалися в селах. У містах ці структури з'являлися при поліклініках та лікарнях. Станом на 2005 р. на Вінниччині мережі лікувально-профілактичних закладів, де могли бути відкриті дільниці сімейного лікаря займали 77,6 % без урахування фельдшерсько-акушерських пунктів, а разом із ними цей відсоток складав 55,4 % [157, с. 3]. Того року в області сімейними лікарями обслуговувалося 491 тис. населення, що становило 28,1 % від його загальної кількості. У порівнянні з 2001 р. цей показник збільшився в 4 рази.

У зв'язку з цим постала проблема підготовки відповідних лікарських кадрів, адже сімейний лікар у широкому розумінні вважався лікарем загальної практики, тобто повинен був мати належну кваліфікацію. Він не лише повинен володіти всім необхідним обсягом знань базових предметів, а й розпізнавати хірургічну і травматологічну патологію, надавати первинну допомогу. Орієнтація фахівця на всю сім'ю передбачала лікування і дитини, і літніх представників родини, а також обізнаність із способом життя кожного члена сім'ї, їхніми звичками, спадковістю. В його компетенцію також входило обстеження жінки та спостереження за нею під час вагітності. Для цього

сімейному лікарю необхідно було володіти навичками і знаннями як в області внутрішніх хвороб, так і в численних суміжних областях: неврологія, офтальмологія, дерматологія, оториноларингологія, кардіологія тощо. При цьому, сімейний лікар не повинен у себе в кабінеті лікувати пацієнтів, у яких є показання для консультації профільними фахівцями або на госпіталізацію в стаціонар [205, с. 54].

Така підготовка фахівців активно проводилася у Вінницькій області. Упродовж 2001–2005 рр. пройшли первинну спеціалізацію із сімейної медицини 250 лікарів. Водночас, вирішувалося питання перепідготовки середнього медичного персоналу. У зазначений період курси спеціалізації пройшов 391 медпрацівник. Здійснювався моніторинг розвитку мережі та діяльності закладів і підрозділів вказаного типу. З метою підвищення кваліфікації сімейних лікарів систематично проводилися обласні конференції, семінари, на яких висвітлювалися різнобічні актуальні питання. Було створено регіональну Асоціацію сімейних лікарів, яку очолив професор Вінницького національного медичного університету імені М. Пирогова В. Чорнобровий.

Для заохочення відповідних спеціалістів було проведено обласний конкурс на звання кращого сімейного лікаря, всі учасники отримали призи. Ті, хто посів перші місця, 24 жовтня 2005 р. представляли Вінниччину на Всеукраїнському конкурсі в Харкові.

Попри недофінансування сфери охорони здоров'я переваги сімейної медицини були очевидними, адже саме вона зробила медицину більш доступною та кваліфікованою. Зокрема, на консультацію до вузьких спеціалістів сімейні лікарі спрямовували пацієнтів в 2,5–3 рази рідше, ніж дільничні терапевти. Аналогічне можна було говорити і про рівень госпіталізації [157, с. 3].

Отже, в перші десятиріччя незалежності в Україні існувала низка проблем, які негативно вплинули на розвиток медичної галузі. Найбільша з них полягала в недостатньому фінансуванні системи охорони здоров'я. Запровадження платних медичних послуг болісно вдарило по кишнях

незаможних жителів міст. У роки безгрошів'я, бартерів та затримки виплат зарплат та пенсій середньостатистичному громадянину було досить важко отримати високоякісне медичне обслуговування, якість медичних послуг залишалася незадовільною. Матеріальна база закладів охорони здоров'я значно відставала від світових стандартів. І хоча на початку 1990-х рр. українські громадяни отримали можливість лікуватися у приватних медичних закладах не лише в Україні, а й за кордоном, з огляду на значні матеріальні труднощі скористатися цією нагодою могли далеко не всі.

Висновки до розділу

У 1991–2005 рр. соціально-побутові умови життя населення міст обласного підпорядкування Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини зазнали радикальних і глибоких змін. Зумовлювалися вони трансформацією економічної системи України, яка стала на дуже непростий шлях переходу від планової адміністративно-командної системи господарювання до ринкової. Відсутність у молодій Українській державі професійних управлінців, які готові були йти на неминучі непопулярні реформи на шкоду своєму політичному рейтингу, як це, наприклад, було у сусідній Польщі («Шокова терапія» Л. Бальцеровича), а також дефіцит відповідальних і фахових менеджерів у державних структурах, зокрема на місцях, призвели до зниження рівня життя переважної більшості населення.

Ситуація поглиблювалася також тим, що пересічні українці, чий сформований за часи СРСР патерналістський світогляд, де людина сильно прив'язувалася до держави і в якій була вироблена тотальна залежність від неї, виявилися не готовими до життя в незвичних ринкових умовах. Фактично повністю атрофована радянською системою в масовій свідомості приватна ініціатива не дозволяла широкому загалу успішно скористатися новими можливостями.

Упродовж 1990-х рр. бідність стала загальною соціальною нормою і маркером епохи. Лише невеликий відсоток містян зміг відчутти «дух часу» і

досягти пристойного рівня добробуту. Масовим явищем була вимушена «перекваліфікація» працівників заводів, фабрик, установ, які припинили своє існування у зв'язку з системною економічною кризою. Колишні робочі місця замінили місця на численних ринках, які заповнили вулиці міст. Різке падіння рівня життя, спричинене неспроможністю зарплат (які, до того ж, не завжди виплачували вчасно) наздогнати стрімку інфляцію, негативним чином позначилися на якості харчування. Переважна більшість міського населення, якщо і не вела напівголодний спосіб життя, здебільшого завдяки неофіційним джерелам доходу й традиційно близьким контактам з селом, мала вкрай обмежений вибір продуктів. Брак фінансів штовхав широкі верстви до купівлі продовольчих товарів невисокої якості, реклама яких не сходила з екранів телевізорів.

Позитивні зміни в матеріально-побутових умовах відбулися на початку 2000-х рр. унаслідок досягнення Україною макроекономічної стабілізації. Зростання не лише номінальних, а й реальних заробітних плат і пенсій супроводжувалося розширенням внутрішнього ринку й виникненням нової споживацької культури.

Важливі процеси відбувалися в житлово-комунальній сфері міст. Через економічний спад 1990-х рр. погіршилися житлові умови містян. Держава фактично склала з себе повноваження основного забудовника країни, передавши їх приватним структурам. Незважаючи на прагнення влади врегулювати житлове законодавство у перше десятиріччя незалежності, залишається багато проблем як державного, так і регіонального рівнів, які необхідно було вирішувати. Зокрема, це стосувалося надання житла пільговим категоріям населення, сімей, які перебували на черзі ще з радянських часів, кредитування житла, поліпшення житлових умов.

Поступово змінювався зовнішній вигляд міст, який був яскравим індикатором соціально-економічних процесів у державі. Так, наприклад, у середині 2000-х рр. стали виникати нові об'єкти інфраструктури – торговельні

центри та продуктиві й технічні супермаркети, які поступово витіснили характерні для 1990-х рр. традиційні місця торгівлі.

Справжнім бичом часу було становище медицини. Постійне недофінансування медичної сфери з боку держави погіршувало і без того невисокий рівень здоров'я населення. Повсюдно відчувався брак кваліфікованих спеціалістів, лікарняних ліжок, нової якісної медичної апаратури. Мінімізація витрат держави на зазначену сферу на практиці фактично нівелювала конституційне право народу на отримання безоплатної медичної допомоги. За таких умов, фінансові витрати на лікування переносилися на плечі пацієнтів. Низька якість медичних послуг у державних профільних закладах частково компенсувалася приватними лікарськими установами, як загального, так і вузькопрофільного типу. На жаль, в умовах невисокого рівня життя, не всім українцям таке альтернативне лікування було по кишені.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ДОЗВІЛЛЯ ЖИТЕЛІВ МІСТ

3.1. Діяльність культурно-дозвіллевих закладів

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. Україна отримала в спадок від радянського Союзу значну кількість закладів культури, оскільки в СРСР велика увага приділялася «культурному» або, краще сказати, культурно-ідеологічному вихованню громадян. Іншими словами, культура була потужним інструментом для поширення радянської ідеології. Отримавши таке надбання культури і втрапивши в кризу 1990-х років, українська влада не змогла в необхідній кількості та в належному чині зберегти ці заклади та підтримувати їхню діяльність [2, арк. 98]. З тієї причини держава вдалася до різноманітних заходів, спрямованих на зменшення числа культурно-дозвіллевих закладів, хоча й в новий, постідеологічний період, вони мали виконувати іншу функцію – сприяти розвитку української національної ідентичності.

Важливим також є те, що культура, як і дозвілля, є формою самовираження людини і може мати позитивний ефект на почуття суб'єктивного добробуту. За результатами проведеного аналітичного дослідження центром «Cedos», було зазначено, що «залученість до культурних активностей не лише відіграє важливу роль у якісному дозвіллі, а й може збагачувати соціальне життя людей, посилювати згуртованість і підвищувати рівень партисипації на рівні громад». Крім того, підкреслено надважливість «збереження доступності закладів культури для менш привілейованих соціальних груп: людей з інвалідністю, людей, що опинилися у складних життєвих обставинах, малозабезпечених людей, етнічних та національних спільнот» [191, с. 11].

Цю проблему висвітлено у статті авторки «Характеристика діяльності закладів культури Центрального регіону України в 90-х рр. XX ст.– початок XXI ст.» [210].

В Україні можна виокремити такі культурно-дозвілєві заклади, як: клуби, будинки культури, будинки народної творчості, установи соціокультурної сфери (бібліотеки, музеї, кінотеатри, філармонії, концертні заклади), позашкільні заклади (палаці дитячої та юнацької творчості, клуби за місцем проживання тощо) літні табори, санаторії, освітні заклади, паркові комплекси, стадіони, басейни, спортивні майданчики.

Розглянемо детальніше діяльність закладів культури міст по областях центральної України.

Варто, насамперед, відзначити, роль бібліотек у дозвіллі українців. Відомо, що бібліотеки є чи не єдиним безкоштовним джерелом інформації, місцем відпочинку, спілкування і творчого розвитку. Однак їхня кількість в 1990-х рр. значно скоротилася. Якщо в 1990 р. в Україні нараховувалося 25644 бібліотек, то 1996 р. їх вже було 23341 (зменшилося на 9 %). У 1990 р. у бібліотеках нараховувалось 418,9 млн. книг і часописів, до 1996 р. їхня чисельність зменшилася на 13 %. Варто зазначити, що за згадуваний період число бібліотек значно скоротилося у містах – на 20 %, тоді як у сільській місцевості – лише на 5 %. Одночасно зі скороченням бібліотек відбувалося і скорочення кількості книжок і часописів. Зокрема в міських поселеннях скорочення відбулося на 14 % [84, с. 344]. Для прикладу, у Вінницькій області у 1990 р. нараховувалось 1435 бібліотек, тоді як на кінець 2001 р. залишилося 1107, зокрема в міських поселеннях області скорочення відбулося на 45 одиниць – з 176 до 147. Зокрема у м. Вінниця у період з 1990 р. до 2001 р. кількість бібліотек скоротилася з 38 до 27, в м. Жмеринка на 1 одиницю – з 4 до 3, у м. Хмільник – з 4 до 2. Щоправда, в м. Могилеві–Подільському їхня кількість збільшилася з 7 до 8 [17, с. 16]. Водночас, скорочувалися книжкові фонди та фонди періодики. Для прикладу, на 100 чол. міського населення Жмеринки у 1990 р. припадали 410 книг і журналів у масових та універсальних бібліотеках [15, с. 1], тоді як у 2001 р. – 364. У Хмільнику – 436 та 309, відповідно [9, с. 5].

Подібна ситуація склалася і в Кіровоградській області. Статистичні дані свідчать про значне скорочення бібліотек у міських поселеннях – зі 176 у 1996 р. до 148 у 2000 р. Наприклад, з 1990 р. по 2002 р. у м. Кіровоград кількість бібліотечних установ скоротилася на 10 одиниць, в м. Олександрії – з 33 до 18, у м. Світловодськ – на 7 одиниць [82, с. 224]. Відповідно, зменшувалося й число книжок і журналів – з 5,4 до 4,9 млн. примірників.

Окрім фінансової, ще однією причиною зменшення літератури стало вилучення застарілої, зношеної літератури, яка удвічі переважала нові надходження. Фонди бібліотек поповнювалися новинками завдяки подарункам підприємств, місцевих авторів, депутатів рад різних рівнів, інших спонсорів і благодійників [72, с. 26].

Через недостатнє фінансування колективи бібліотек вживали різноманітних заходів, які б могли деякою мірою врятувати ситуацію – це була і реорганізація, і скорочення зайнятості, і безкоштовні відпустки та інші кроки комерційного типу. Втім, за слабкої підтримки з боку держави, всі ці відчайдушні кроки не змогли врятувати від ліквідації значної частини закладів. Продовжував скорочуватися рівень забезпеченості населення бібліотеками. Так, в розрахунку на 100 жителів книжковий фонд масових бібліотек зменшився з 1086 в 1995 р. до 1047 примірників у 2001 р. Державними бібліотеками у Вінницькій області в тому ж році було обслужено 670,4 тис. читачів, що на 5,5 тис. менше попереднього періоду.

Найбільшим попитом користувалася гуманітарна література – 64 % та література суспільного характеру – 20,7 %. Видання українською мовою користувалися більшою популярністю, ніж російською. Їхня кількість становила 56,7 %. Характерно, що серед фондів державних бібліотек більше, ніж кожне друге видання було гуманітарне, кожне п'яте – суспільного характеру, кожне дванадцяте – природниче і тільки кожне чотирнадцяте – технічне [69, с. 8].

З появою в Україні мережі Інтернет в областях розпочалася робота із впровадження нових інформаційних технологій. Створювалися WEB-сайти,

котрі значно поліпшували та пришвидшували пошукову роботу. На сайтах читачі могли знайти корисну для себе інформацію. Почалося створення електронних видань бібліотек, електронних версії тез доповідей конференцій. Але для створення локальної комп'ютерної мережі областей не вистачало комп'ютерів. Незважаючи на труднощі, розпочалася активна робота із забезпечення не тільки бібліотек, але й інших установ комп'ютерною технікою. Втім, хоча й Інтернет і сприяв покращенню обслуговування користувачів бібліотек, він також створював альтернативну платформу для пошуку і користування літературою безпосередньо з дому. По мірі розширення глобальних мереж цифрової передачі інформації (збільшення кількості користувачів домашнього інтернету, зростання швидкості обміну даних, поява хмарних технологій) необхідність відвідування бібліотек без упину падала [68, с. 50].

За таких умов, зросло значення культурно-просвітницької діяльності бібліотек. Вона, зокрема була спрямована на відзначення пам'ятних дат як загальноукраїнських, так і регіональних. Наприклад, у всеукраїнській бібліотечній мережі на досить високому рівні відбулося святкування десятої річниці Незалежності України, 5-ї річниці Конституції. На справжнє свято перетворювалися фестивалі клубів і об'єднань за інтересами, які працювали при центральних бібліотеках Вінницької області [69, с. 11].

Крім того, значна увага бібліотечних працівників приділялася роботі з дітьми. Для прикладу, розглянемо ситуацію з дитячими бібліотеками у Черкаській області. Згідно із звітними даними за 1995 р. та I півріччя 1996 р. дітей Черкащини обслуговували 34 районні та міські дитячі бібліотеки, 737 сільських бібліотек і 640 шкільних бібліотек. Основним орієнтиром в роботі бібліотечних закладів стали «Закон про бібліотеки і бібліотечну справу», національна програма «Діти України» та регіональна програма «Діти Черкащини», які були спрямовані на задоволення інтересів і запитів дітей, допомозі їм у навчанні та організації дозвілля [49, с. 3–5].

Значна увага приділялася популяризації серед юних читачів літератури, яка сприяла прищепленню кращих людських цінностей та вихованню патріотизму. Малі громадяни залучалися до різноманітних заходів як невеликих, так і в масштабніших – на рівні міста чи області. Зокрема це районні свята книги в містах Корсунь–Шевченківському, Тальному, Монастирищі; обласна вікторина «Богдан Хмельницький і Черкащина», яку оголосила обласна бібліотека для дітей у вересні 1995 р. через газету «Черкаський край». У ній взяли участь багато школярів, класів та шкіл. Широко були відзначені в бібліотеках так події, як 50-річчя Перемоги, 400-річчя від Дня народження Богдана Хмельницького, 10-ті роковини Чорнобильської трагедії тощо. Намагаючись привернути увагу батьків до виховання дітей, використовувалися такі форми роботи, як сімейне читання, дні батьків у бібліотеці, масові заходи за участю дітей і батьків «З родини іде життя дитини», «Шануй батька й неньку», «Моя сім'я – моє багатство». На високому рівні пройшли обласні та Всеукраїнський конкурс сімей-ерудитів «Від роду – до роду», організаторами яких виступили управління культури, районні і міські відділи культури, обласна бібліотека для юнацтва [210, с. 140].

Особлива увага приділялася дітям з багатодітних сімей. Спільно з комітетом багатодітних сімей Черкаська обласна бібліотека для дітей провели обласний турнір «Люби і знай свій рідний край» та конкурс до Дня матері [47, с. 2].

Значна увага приділялася такій категорії читачів, як діти-інваліди та діти-сироти. Бібліотеки Черкаської області налагоджували зв'язки з комітетами по роботі з молоддю, з товариствами Червоного Хреста, з вчителями, які навчали дітей-інвалідів вдома, з їхніми батьками. Було організовано проведення новорічних свят, Дня інвалідів, складовою частиною яких була акція «Повір у себе» в Уманських міських бібліотеках [48, с. 1], Корсунь-Шевченківській, Маньківській, Тальнівській районній бібліотеках для дітей [50, с. 10–12].

Активно використовувалась і така форма, як обслуговування дітей вдома. Наприклад, така форма дала можливість Смілянській міській дитячій бібліотеці виявити обдарованих дітей, відібрати їхні творчі роботи і організувати у бібліотеці виставку. Під час канікул бібліотечні заклади також всіляко намагалися урізноманітнити дозвілля юних українців, зробити його змістовним та цікавим. Під час зимових канікул проводилися новорічні вертепи та театралізовані свята «Різдвяна казка». У весняні канікули був традиційний тиждень дитячої книги, проводилися пізнавальні зустрічі з місцевими письменниками та різноманітні літературні ігри. В період літніх канікул бібліотеки області обслуговували пізнавальною літературою учнів у пришкольніх та позаміських таборах відпочинку.

Ще однією популярною формою дозвіллям для дітей різних вікових груп була участь в об'єднаннях за інтересами у вигляді клубів і гуртків літературознавчого, народознавчого, патріотичного, екологічного спрямування. Майже в усіх дитячих бібліотеках працювали самодіяльні лялькові театри [29, с. 10]. В Черкаській обласній бібліотеці для дітей працювали: гурток декоративно–прикладного мистецтва «Берегиня», літературно–творчий гурток «Пегас», драматичний гурток «Витівник», клуб цікавих зустрічей «Світ дивовижної краси», «Школа ввічливих наук», ляльковий гурток «Золотий ключик» тощо [50, с. 11].

Загалом тематичне спрямування бібліотечних заходів було досить широким. Крім вище зазначених, воно визначалося також подіями громадсько–політичного життя держави. Стало традицією відзначення шевченківських та симоненківських днів, ювілейних дат письменників України, письменників–земляків та письменників світової літератури [22, с. 19].

Водночас, для запобігання протиправних порушень серед дітей та підлітків, бібліотеки Черкаської області через книгу здійснювали заходи з виховання їхньої правової культури. В обласній бібліотеці для дітей навіть

серед найменших читачів, проводилися заходи «Правила, обов'язкові для всіх», «Хто вигадав дорожні знаки», «Уроки Світлофора–Моргайки» [50, с. 3].

З учнями середнього та старшого шкільного віку проводився цикл заходів «Правовий канал» до якого входили «Круглий стіл», «Ти і закон» зустріч з працівниками правоохоронних органів та інше. В Корсунь–Шевченківській дитячій бібліотеці діяв кіноклуб «По законах совісті», а в Чорнобаївській проводилися дні правових знань тощо [49, с. 3].

Розглянемо тепер ситуацію із закладами культури клубного типу. Основним нормативним документом щодо забезпечення членів територіальних громад клубними закладами стала постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. № 1775 «Про нормативи забезпечення населення клубними закладами», у якій, зокрема, зазначається: «На території кожної сільської, селищної, міської ради має функціонувати як мінімум один (базовий) клубний заклад. Кількість місць у ньому визначається відповідно до сумарної чисельності населення всіх населених пунктів, що знаходяться на території ради, та наведеного нормативу. У кожному районі діє районний будинок культури з методичною службою. У кожному обласному центрі функціонує обласний центр (будинок) народної творчості як науково–дослідний, координаційний, методичний центр або інший клубний заклад з аналогічними функціями. До закладів культури клубного типу належать сільські, селищні, міські, районні, обласні будинки і палаци культури, клуби, народні доми, клуби технічної та художньої творчості, клуби–бібліотеки, центри дозвілля, клуби–кафе, культурно–спортивні центри тощо» [100].

І знову, як у випадку з бібліотечними установами, статистика вказувала на масове скорочення таких закладів [61, с. 22]. Якщо, наприклад, у 1990 р. в Україні налічувалося 25146 клубів, то в 1996 р. їх стало 22395 (зменшилося на 11 %). Прикметно, що суттєвіше зменшення (на 27 %) відбулося у містах, тоді як в сільській місцевості – на 8 %. Для прикладу, в міських поселеннях Кіровоградської області з 1996 р. до 2000 р. чисельність цих закладів зменшилася на 33 одиниці [83, с. 324]. Таке скорочення варто пов'язувати як

із характерним для досліджуваного періоду недофінансування державою культурної сфери через тяжку економічну кризу, так і через відхід від патерналістської державної моделі, притаманної Радянському Союзу. Формування нової економічної системи із поступовою втратою домінуючої ролі держави супроводжувалася такими ж самими процесами у галузі культури.

Заклади клубного типу проводили низку культурних заходів – це і театралізовані свята, і вечори відпочинку, і концерти та вистави, виставки декоративно–прикладного мистецтва та спортивно–масові заходи, які відвідували мільйони глядачів [6, с. 2]. На Вінниччині, зокрема, у 2001 р. урочисто відзначили 100–річчя від дня народження видатного фольклориста і краєзнавця Гната Танцюри. Тоді ж було започатковано фестиваль «Подільська світлиця», на якому кожен район презентував стиль своєї світлиці [27, с. 10]. З нагоди 10 річниці Незалежності України в районах області було проведено низку культурно-мистецьких заходів. Зокрема, на Калинівщині – «Україні незалежній даруємо любов безмежну», конкурс дитячої та юнацької творчості «Творча комора» у Вінницькому районі, свято козацької слави «Козацькому роду нема переводу» в Немирівському та Тиврівському районах, свято танцю «Веселі барви» в Крижопільському районі, мистецькі свята з нагоди 400–річчя м. Гайсина, 600–річчя м. Бару, літературно–мистецьке свято «В гостях у Сонцелюба» (м. Вінниця) тощо [26, с. 19–20].

У Вінницькій області на кінець 2001 р. діяло 279 сімейних та 1336 дитячих творчих аматорських колективів. Варто виокремити такі родинні вокальні ансамблі, як: Патраків (м. Калинівка), Павлових (м. Ямпіль), сім'ї Баранових та Мазуркевичів (м. Бершадь), котрі брали активну участь у низці заходів, зокрема в масштабах усієї області [24, с. 5; 25, с. 11]. Плідно працювали клуби молоді сім'ї у Вінницькому, Калинівському, Тростянецькому районах [18, с. 30].

Значну увагу було спрямовано на розвиток дитячої художньої творчості. До переліку можна віднести обласний конкурс-фестиваль сучасної пісні і

танцю «Подільський первоцвіт» (м. Ладижин), театралізований конкурс «Козацькі забави» (м. Вінниця), фестиваль-конкурс дитячо-юнацької творчості «Музична парасолька» (м. Вінниця). У 2001 р. відкрилася дитяча студія декоративно-ужиткового мистецтва «Барви Поділля» [29, с. 12].

На Черкащині клубні заклади також активно долучалися до проведення різноманітних заходів. Зокрема, з 1993 р. у регіоні проводився огляд-конкурс рок-, поп- і джаз музичних колективів. Таке свято проходилося у II тури: у м. Корсунь–Шевченківський і м. Ватутіне, і стало улюбленим не тільки для місцевої молоді, але і для старшого покоління. Широко відомий не тільки в Корсунь–Шевченківському, але й далеко за його межами фестиваль–конкурс обласного танцю імені Василя Авраменка дав поштовх для розвитку низки хореографічних колективів з усієї України [210, с. 137].

Варто при цьому зазначити, що паралельно з цим, переважно в середовищі молоді, спостерігався підвищений інтерес до альтернативних напрямів музики. Це, зокрема, виявлялося у проведенні з початку 2000-х рр. етнофестивалів в Україні які почали набувати неабиякої популярності, наприклад, з 2003 р. – «Шешори», куди приїздили колективи з Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини. Через 4 роки він відбувся в Немирівському районі Вінницької області. Важливість цих фестивалів полягала в тому, що їхня ідеологія була покликана пробудити в молоді відчуття етнічної ідентичності [228, с. 123].

Клубні установи також націлювали свою роботу на вирішення питань сімейного відпочинку. Показову роботу в цьому напрямі провели в Корсунь–Шевченківському районі. Тут традиційним стало проведення свята сім'ї, урочисті реєстрації шлюбів новонароджених, виставки картин та робіт народних умільців, вечори сімейного відпочинку в клубі «Дозвілля», зустріч з молодими поетами в міському поетичному клубі «Натхнення», свято вулиці, на якому визначали найкращий двір, проводи до лав Збройних сил України, свято молоді сім'ї. Для найменших жителів міста і району в районному будинку культури створили дитячу студію «Лад». У місті проводився конкурс

«Сонячний зайчик», конкурси «Міс чарівність» та «Супербабуся». Традиційними на Черкащині стали конкурси дитячої та юнацької творчості, основне завдання яких полягало у виявленні юних талантів. Наприклад, досить цікаво проводився такий конкурс у м. Сміла під назвою «Пролісок», який проходив у різних жанрах і завершився заключним концертом переможців та нагородженням. У Золотоніському районі проводився конкурс «Ранкова зірка», Драбівському – «Таланти твої, Драбівщино», а в Чорнобаївському, Монастирищанському, Звенигородському, Черкаському районах – огляди – конкурси дитячої та юнацької художньої самодіяльності [50, с. 2–4].

У районних будинках культури систематично проводилися роботи з відтворення народних свят, зокрема у таких містах Черкаської області, як Сміла та Золотоноша [47, с. 1].

Велика увага в клубних закладах приділялася популяризації народної творчості та народних ремесел серед молоді. Так, наприклад в Корсунь–Шевченківському районі діяли любительські об'єднання, де майстри народної творчості навчали підростаюче покоління народним промислам, маючи при цьому непогані досягнення. Зокрема, Звенигородська художня школа з кераміки на Всеукраїнському дитячому юнацькому фестивалі народного мистецтва і художніх промислів, який проходив з 29 липня по 2 серпня 1995 р. у м. Дніпропетровську виборола I місце [210, с. 142].

У м. Сміла та м. Золотоноші постійно організовувалися виставки дитячого малюнка, вишивки, декоративно-прикладного мистецтва. Постійна увага приділялася дітям-інвалідам, малозабезпеченим сім'ям, дітям-сиротам у Чорнобаївському, Кам'янському, Золотоніському, Звенигородського районах. В них проводилися також фестивалі дитячої творчості для цієї категорії дітей, виставки виробів і малюнків маленьких умільців [49, с. 4].

У Звенигородському районі клубні заклади разом з організацією «Червоний Хрест» проводили щорічні благодійні заходи, а саме – новорічні ранки, Пасхальне свято, День молоді. У Черкаській області традиційно відзначали свято дітей 1 червня – це і концерти, ярмарки, конкурси квітів,

малюнків на папері і на асфальті. Для прикладу, Звенигородський районний будинок культури з нагоди свята у 1995 р. провів свято багатодітної сім'ї під назвою «Велика сім'я – багата держава». Постійно популяризувались серед молоді Звенигородщини конкурси «Нумо, хлопці!», «Нумо, дівчата!» [210, с. 137].

Традиційними для кожного міського населеного пункту стали конкурси «Міс міста». Це свято краси і молодості, наприклад, регулярно проводили в містах Канів, Сміла [50, с. 3], Кіровоград [45, с. 8].

Значна увага приділялася правовому вихованню і правовій освіті молоді. Проводилася низка заходів, на які запрошували лікарів-наркологів і працівників міліції, які ознайомлювали молодь із негативною тенденцією поширення наркоманії та алкоголізму в державі та застерігали слухачів від подібних ситуацій. Одним із таких був дитячий лекторій «За здоровий спосіб життя», який діяв при Звенигородському районному будинку культури, лекції якого спрямовувалися на антиалкогольну пропаганду. Слухачами лекцій були учні 5–11 класів усіх шкіл міста. У м. Ватутіне проводилися тижні правових знань «Азбука ввічливості», «Бути на землі людиною», «Коли винуватий потерпілий», вечір-диспут «Закон. Злочин. Відповідальність» та інші [50, с. 14].

Окремої уваги потребує висвітлення діяльності кінотеатрів. У 1990 р. офіційна статистика наводить дані про 27 тисяч кіноустановок в Україні та вказувала на їхньої кількості на 52 % (до 13 тисяч) у 1996 році. Як відомо, кіноустановки здебільшого перебували в клубах та кінотеатрах, а їх помітне зменшення було пов'язане зі скороченням цих закладів [16, с. 1]. Відповідно, різко падала кількість кіновідвідувань. Якщо в 1990 р. їхня чисельність становила 552 млн. на рік, то в 1996 р. – всього 14 млн. (зменшилося на 98 %) [84, с. 446]. У Вінницькій області, наприклад, у період з 1990 до 2000 р. кількість кіноустановок у міських поселеннях скоротилися на 518 одиниць, зокрема в м. Вінниця – на 14. Відповідно, скоротилася відвідуваність кіносеансів з 9487 в 1990 р. до 240,3 у 2001 р. [62, с. 10].

Як видно з вище вказаного, зменшення кількості кінотеатрів призвело до скорочення кількості глядачів у залах кінотеатрів. Беручи до уваги економічне становище населення в 1990-х роках, варто зауважити що зменшення глядацької аудиторії відбулося не останньою чергою з причин скрутних матеріальних можливостей населення, падінням інтересу до перегляду фільмів саме у кінотеатрах, низька якість продукції вітчизняного кінематографу. Вагому конкуренцію кіно становило телебачення, про що детальніше йтиметься в наступному підрозділі нашого дослідження.

Отже, підбиваючи підсумки, варто, насамперед, вказати на негативні наслідки скорочень закладів культури. Попри зазначені вище об'єктивні причини, це було досить неприємним явищем в процесі культурного розвитку України, оскільки культурні заклади мали потенціал щодо впливу на культурний менталітет населення та суттєво могли сприяти його духовному зростанню.

3.2. Індивідуальне та домашнє дозвілля.

Для проведення подальшого аналізу дозвілля містян, вважаємо за доцільне окремо зупинитися на характеристиці історичного контексту досліджуваного періоду. Це дасть можливість як комплексно підійти до вивчення проблеми, так і виявити закономірності тих чи інших змін у дозвіллевій сфері.

Отже, наведені вище дані свідчать про те, що в період незалежності України публічне споживання культурних благ, яке забезпечувалося створеною в Радянському Союзі системою традиційних закладів культури суспільства, поступово скорочувало свої масштаби. Це аж ніяк не свідчило, що українське суспільство складалося винятково з культурних «маргіналів» чи «ізолянтів». Поза тим, що в будь-якому суспільстві завжди є культурна еліта, культурно-розвинуті групи і верстви, тобто існує елітарна культура, після

1991 р. підвищилася роль індивідуального споживання культурних благ. Цей вид споживання культури пов'язаний передусім із сім'єю, домогосподарством, колом дружніх стосунків і підтримується завдяки нетрадиційним закладам або засобам культури. Радіо, телебачення, відео, комп'ютери, Інтернет – саме вони були тими нетрадиційними, новітніми засобами, які ознаменували, можна сказати, індивідуалізацію культурного життя людей [247, с. 586]. Те ж саме можна говорити і про дозвілля, адже ці дві категорії, хоча і є різними, однак накладаються одна на одну. На думку О. Кравченко, з радянських часів існує тенденція, яка певним чином характеризує сучасну сферу дозвілля: «...поняття культура та дозвілля збігалися, але не ототожнювалися, так само, як і поняття культура та відпочинок. Тому варто було розрізняти культурні та некультурні варіанти дозвілля» [206, с. 85].

Згідно із запропонованою О. Ключко періодизацією історії дозвілля, збільшення його індивідуальних форм припало на початок 70-х – кінець 90-х рр. ХХ ст. Це обумовило появу такого явища як «одомашнення дозвілля». Тоді в світі спостерігалася тенденція до постійного збільшення кількості вільного часу до 4000 годин. Головною причиною було активне використання населенням здобутків науково-технічного прогресу, які суттєво полегшували побутові умови, вивільнюючи таким чином час для використання на власний розсуд. Для порівняння, в доіндустріальну епоху кількість вільного часу була вчетверо меншою – 1000 годин на рік. Зазначений період кардинально відрізнявся від попереднього (початок 50-х – кінець 60-х рр. ХХ ст.), який характеризувався зростанням ролі суспільно-організаційних та освітніх форм дозвілля [237].

Прикметно, що індивідуалізація дозвілля безпосередньо пов'язана з рівнем матеріального добробуту. Ця ситуація підпорядковується правилу відомого британського соціолога З. Баумана, яке в сучасному трактуванні можна сформулювати так: відсутність можливостей об'єднує людей у соціальні групи, а наявність таких – їх розділяє. У зв'язку з цим, саме зростання

рівня життя населення, що дає людям нові можливості і робить їх відносно незалежними від великих соціальних груп, дозволяє їм обособлюватися і, навіть, розривати більшість зв'язків із суспільством, або ж, принаймні, звести до мінімуму [174].

У структурі сучасного дозвілля можна виділити кілька рівнів:

1. Відпочинок (найпростіший вид дозвілля).

Активний відпочинок – відтворення сил індивіда «з перевищенням вихідного рівня», що дає роботу м'язам та психічним функціям, які не були використані в процесі трудової діяльності. До активного відпочинку належать заняття фізичною культурою, спортом, туризм, подорожі, ігри.

Пасивний відпочинок – стан спокою, що знімає втому і відновлює сили. До цього виду дозвілля можна віднести сон, читання книг, перегляд фільмів, прослуховування музики, перебування в Інтернеті.

2. Розваги. До розваг належать ті види діяльності, які дозволяють повеселитися, відпочити від турбот, рутини повсякденного життя, отримати насолоду. При цьому, розваги завжди вимагають активності (на відміну від відпочинку, який може бути пасивним або напівпасивним). Крім того, якщо відпочинок спрямований на відновлення фізичного стану індивіда, розваги необхідні для емоційного виплеску.

3. Пізнавальна діяльність. Являє собою систематичне читання серйозної, глибокої літератури, відвідування різноманітних культурно-просвітницьких закладів (бібліотек, музеїв, кінотеатрів, театрів, виставок), які дозволяють індивіду розширювати кругозір, самовдосконалюватись. В основі пізнавальної діяльності лежить активний відпочинок. На відміну від розваги, пізнавальна діяльність спрямована не так на емоційну розрядку, як на збагачення внутрішнього світу, розширення кругозору, інтелектуальну активність, оволодіння культурними цінностями.

4. Творчість (найсерйозніший спосіб проведення дозвілля). Це вид діяльності, спрямований не так на споживання, скільки на творення. Саме

творчість приносить індивіду максимальне задоволення, будучи засобом духовного розвитку та самовдосконалення [260, с. 347].

До цього варто також додати девіантний вид дозвілля, тобто заняття, які можна вважати явищами антикультури (зловживання алкоголем, хуліганство, злочинність, наркоманія, азартні ігри, безцільне «вбивання часу»), а також розбещений спосіб відпочинку [176, с. 75].

Характерно, що за результатами соціологічних досліджень у 2005 р. більшість людей віддала перевагу пасивному дозвіллю: перегляд телепередач – 86 %; читання газет – 68 %; слухання радіопередач – 47 %; просто відпочинок, без жодних справ – 39 %; відвідування гостей – 39 %; прийом гостей – 38 %; читання художньої літератури – 27 %; відвідування непродуктових магазинів і ринків – 27 %; прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо) – 26 %; заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки) – 26 % [233, с. 105].

У цьому дослідженні ми розглядаємо ті види повсякденної дозвіллевої, практики міського населення, які на нашу думку, зазнали в 1991–2005 рр. найбільш суттєвих змін.

Якщо говорити про культурні варіанти дозвілля або культурно-дозвіллевої сфери кінця ХХ – початку ХХІ ст.ст., то можна констатувати, що труднощі їхньої адаптації до сучасного періоду були подібні тим, які стосувалися економічної сфери в процесі переходу до ринкових відносин. Близько 70 років попередня держава на терені України була єдиним спонсором культури, яка що дотувала усі її царини: заклади культури, культурну творчість, поширення культури тощо. Після утворення в 1991 р. суверенної Української держави соціокультурна ситуація стала принципово змінюватися. Ці зміни зумовлювались насамперед соціально-економічною кризою, яка охопила всі сфери та підсистеми суспільства. Обвальний спад виробництва та висока інфляція, яку ледве вдалося дещо приборкати, високі ціни тощо унеможливили бюджетне фінансування різних соціокультурних програм навіть на рівні відомого залишкового принципу [247, с. 543]. Наслідки

занепаду дозвілля в державному секторі було видно скрізь: у закритих басейнах, оперних театрах, кінематографах тощо. З точки зору можливостей молодих людей, зникнення партійних молодіжних організацій, комсомол, які влаштовували свята і керувати об'єктами для організованої спортивної та культурної, а також політичної діяльності 16–28-річних громадян, було подією неабиякої ваги [281, с. 77].

Утім, не можна розцінювати факт залишення Українською державою «на призволяще» в культурно-дозвіллевій сфері молодих людей та інших вікових категорій населення як високу оцінку діяльності комуністичного режиму, адже інститулізація та інструменталізація дозвілля на тлі глобальних тенденцій не відповідали сформованим тоді потребам широких верств. Саме тому такий розрив між попитом і пропозицією (фактично, вибір без вибору) в зазначеній сфері можна вважати одним із проявів системної кризи Радянського Союзу і, отже, однією з причин припинення його існування. Це пояснюється тим, що якщо розглядати дозвілля з позицій життя суспільства, то воно важливе для стабілізації, зняття напруженості, запобігання суспільних конфліктів, зміцнення солідарності, взаємозв'язку поколінь, спілкування, задоволення потреб особистості в щоденних радощах тощо [195, с. 28].

Ось чому проблеми дозвіллевої сфери в сучасній Україні пов'язані з необхідністю вдосконалювати інфраструктуру, дослідженню уподобань різних вікових груп населення. Наприклад, в м. Умань, яке прийнято вважати студентським містечком, час від часу порушували питання щодо забезпечення міста сучасним кінотеатром, льодовиковим катком та МакДональдсом, які б значно урізноманітнили дозвілля молоді міста. Таким чином, інфраструктура, зміст та дозвіллеві вподобання мають бути розраховані на потреби міського населення [210, с. 138].

Крах Радянського Союзу, який призвів до піднімання «залізної завіси», прискорив інтеграцію українського культурного простору в простір глобальний. За спостереженнями Г. Щербія, «глобалізація культури життєзабезпечення, тобто засвоєння інтернетнічних явищ, норм і цінностей

тощо, стало визначальним напрямом розвитку масової культури в Україні» [264, с. 140].

Водночас, в умовах глобалізації потрібно також говорити і про вестернізацію, тобто запозичення західних тенденцій, технологій, цінностей та пріоритетів. Дозвільні тенденції в сучасній Україні здебільшого звертаються до західних запозичень або ж до адаптації західних зразків на місцевий лад. Це призвело до виділення такої риси, як стандартизація, адже в умовах споживацького суспільства та масового виробництва індустрія розваг також стала масовою. Вона полягала у застосуванні одних і тих самих технологій, прийомів, методів популяризації тощо. При цьому, стрімке поширення масової культури супроводжувалося певною деіндивідуалізацією суспільства, насамперед молоді, адже вона зазвичай сприймала прояви масової культури як даність, не намагаючись щось змінити або ж зробити власний внесок, споживаючи те, що пропонувалося ззовні без жодного критичного підходу [228, с. 123]. Крім того, нові пріоритети у споживанні культурних послуг, що утримувалися в суспільній свідомості, практично не враховували набутих упродовж багатоголіткового розвитку традиційних цінностей українського народу і, водночас, не розкривали людям глибших причин стабільності суспільств західної демократії, де рівень життя залишався незрівнянно вищим [238, с. 111].

З іншого боку, демократизація суспільства від часу проголошення незалежності України докорінним чином позначилася на становленні та розвитку інституту дозвілля як соціально-культурного явища. І. Петрова зазначає, що «динаміка суспільного розвитку змінила конфігурацію, обсяг та якість дозвілля в соціумі, внаслідок чого сформувалося усвідомлення того, що воно є необхідною умовою, важливим чинником культурної та соціальної репродукції сучасного суспільства, його оптимального функціонування й розвитку» [238, с. 108]. Відповідно, трансформувалися традиційні уявлення про роль та значення дозвілля в суспільстві, його функції та принципи, стереотипи дозвіллевої поведінки.

На тлі цього, наприкінці ХХ ст. в Україні прискореними темпами відбувалася комерціалізація дозвілля. Тобто, воно стало продуктом, який продається. Через численні інформаційні канали населення заохочували насолоджуватися життям, зокрема купувати і вкладати в облаштування та декорування власного помешкання. Наявність телевізора стало свідченням високої якості життя. Зростання кількості власного житла, покращення житлових умов зробило дім безпечним простором, що гарантував певну автономність і контрольованість життя. Відтак стала з'являтися дедалі більша різноманітність доступних домашніх розваг, таких як телебачення, а пізніше й Інтернет. Соціальне життя стало більш приватним і часто проходило удома. На початку ХХІ ст. дозвіллева сфера (і не лише вона) зазнала діджиталізації, що призвело до ще швидшого урізноманітнення способів проведення часу вдома: онлайн-ігри, онлайн-чати, соціальні мережі тощо [191]. Особливості цього важливого процесу, який з кожним роком відчувається ще більшою мірою, ми висвітлили в наступному підрозділі дисертації.

Таким чином, зазначені вище тенденції у повсякденній культурі населення неминуче вносили різноманітність і у варіанти проведення сімейного домашнього дозвілля.

Як ми вже згадували, в 1990-ті рр. українські кінотеатри переживали скрутні часи. Це чітко показували соціологічні опитування, згідно з якими, якщо в 1994 р. зовсім не відвідували кінозали 73 % респондентів, то в 1997 р. – таких вже було 86 %. При цьому, в 1970–1980-х рр. кінотеатри відвідували не менше 75 % населення [247, с. 572].

Статистика кількості відвідувань кінотеатрів у Кіровоградській області демонструвала таку ж тенденцію. Лише впродовж 1990–1997 рр. цей показник зменшився в 113,6 разів. За той же період відвідування кінозалів у Кіровограді скоротилося в 62,4 рази, в Олександрії – в 78,2 рази, в Світловодську – в 332,3 рази. Анти рекорд було зафіксовано в Знам'янці, мешканці якої стали в 725 разів рідше з'являтися в місцевих кінотеатрах [55, 8–9 арк.]

До попередньо названих причин занепаду кінотеатрів (матеріальні труднощі населення і занепад вітчизняного кінематографа) варто додати й появу можливості громадянам переглядати кінофільми в домашніх умовах по відеомагнітофону та телевізору. Можна сказати, що «домашній кінозал» витісняв «кінозал публічний». Навіть демонстрування в кінотеатрах фільмів американського та європейського виробництва (наприклад, у листопаді 1991 р. у Вінниці показували голівудський блокбастер «Перлина Нілу») [166, с. 3], які на той час були затребувані серед глядацької аудиторії, ситуацію не змінювало. Як наслідок, порожні приміщення кінотеатрів часто використовувалися не за призначенням. У цьому сенсі показовими були регулярні сеанси провидиць в уманських кінотеатрах «Комсомолец» та імені Черняхівського в 1995 р. [106, с. 5]. Здавання кінозалів в оренду стало одним із способів виживання цих закладів.

Відеомагнітофони почали з'являтися в домівках українців ще в 1980-х рр. Щоправда, через товарний дефіцит в СРСР таке задоволення могли собі дозволити далеко не всі. Невипадково, його купівля прирівнювалася до придбання автомобіля, навіть – радянського відеомагнітофона «Електроніка ВМ-12». Отримати ж у власність більш якісні японські пристрої, наприклад, «Panasonic», мали можливість лише одиниці.

У 1990-х рр. відеомагнітофони, попри гіперінфляцію, стали масово з'являтися в українських сім'ях. У ті часи наявність вдома цього предмету вважалось важливим атрибутом достатку, і тому громадяни, особливо молодь і люди середнього віку, не жаліли на його придбання своїх заощаджень. Відеомагнітофони відкривали для власників нові можливості для розваг, адже, наприклад, батьки та діти могли обирати мультфільм або кіно для вечірнього перегляду з кількох варіантів. На міських вулицях, базарах і в магазинах з'явилися численні точки продажу та прокату відеокасет. Зазвичай пропонувалася піратська продукція, яку іноді виготовляли власники телевізійних супутників. Зазвичай відеопродукція іноземного виробництва мала одноголосий російськомовний переклад, специфічна манера виконання

якого стала одним із незабутніх символів 1990-х. У 2000-х рр. на зміну касетним програвачам відео формату VHS прийшли пристрої, які відтворювали відеопродукцію у цифровій якості на DVD дисках. Переваги такого відео можна було оцінити на великих екранах рідкокристалічних телевізорів, що масово з'явилися в продажу в супермаркетах електроніки. Це вказувало на орієнтацію споживача не лише на асортимент продукції, але й на її якість. Чималі витрати на облаштування «домашніх кінотеатрів» з яскравою картинкою і об'ємним звуком певною мірою компенсувалися недорогими піратськими копіями DVD дисків, доступних на численних точках продажу чи обміну [281, с. 81]. Комп'ютеризація українських осель ближче до середини 2000-х, коли комп'ютери перетворилися на багатофункціональні предмети домашнього дозвілля, ознаменувала початок занепаду епохи CD-DVD.

Водночас, у 1990-ті рр. у структурі дозвілля домінуюче місце посіло телебачення [3, арк. 6]. Маючи можливість приймати від 16 до 100 каналів, сім'я, особливо молоде покоління, майже весь свій вільний час (нерідко – на шкоду навчанню, заняттям трудовою діяльністю, спортом) присвячувала безсистемному переглядові телевізійних програм [251, с. 129]. Це передусім варто пов'язувати із тим, що після 1991 р. ефірні канали стали показувати більш широкий спектр програм, відповідно, охоплюючи більш широку глядацьку аудиторію [281, с. 81]. Зростання кількості каналів відбувалося за рахунок супутникового та кабельного телебачення за досить невисокими цінами. В Умані, наприклад, у 1998 р. щомісячна абонплата за перегляд телеефіру з кабельних мереж становила 3–5 грн., тобто 1–1,5 доларів США [126, с. 6]. Перегляд супутникових каналів взагалі був безкоштовним. Він лише потребував купівлю й встановлення спеціального устаткування, а також – налаштування, тобто «розкодування» каналів, яке здійснювалося спеціалістами за додаткову плату.

Велике розмаїття телевізійних каналів актуалізувало серед глядачів необхідність придбання нових телевізорів. Проблема полягала в тому, що вироблена в СРСР телевізійна техніка (наприклад, львівські телевізори

«Електрони») була розрахована всього на 8 каналів. Для того, щоб користуватися усім спектром пропонованих кабельними та супутниковими мережами послуг, потрібно було вручну підкручувати частоти каналів, що являло собою досить марудну справу. Поява в містах супермаркетів електроніки з великим вибором сучасних телевізорів прискорило розв'язання цієї проблеми.

Результати соціологічних досліджень дозволяють говорити про, без перебільшення, майже тотальну залежність українських сімей від телебачення в 1990-ті рр. Згідно з опитуваннями, аудиторією телемовлення було майже все доросле населення України, за винятком 4–6 % людей, котрі не мали телевізорів. Стабільно збільшувалася частота щоденних переглядів. Якщо в 1995 р. сім днів на тиждень дивилися 68,5 % респондентів, то в 1997 р. – 81,7 %. Таким чином, перегляд телепередач став щоденною обов'язковою практикою населення [247, с. 554]. Протилежна тенденція виникла лише в зв'язку з початком масового поширення швидкісного Інтернету. Про це свідчило порівняння кількості проведеного часу перед телевізійними екранами в 2005 і 2013 рр. У 2005 р. 12,4 % містян дивилися телевізор менше однієї години на день, 25,9 % – понад 2 год, від 2 до 3 год – 27,2 %, більше 3 год – 28 %. У 2013 р. відповідні цифри становили 20,5 %, 30,4 %, 26,7 % і 17,0 % [302, с. 22].

Різноманітна інформація, яка надходила з блакитних екранів, огорнула всі без винятку соціальні групи. Пізнавальні передачі, виступи митців, політиків, філософів, фахівців різних галузей, допомагали дізнатися багато цікавого, розібратися в подіях, що тоді відбувалися в світі, створювали можливості для ознайомлення з різними точками зору на ті чи інші факти тощо. Радянське телебачення такого широкого вибору програм для перегляду не давало. Великим попитом користувалися місцеві телевізійні канали, які ознайомлювали містян з подіями регіонального життя.

У незалежній Україні розвиток телебачення як загальнодержавного, так і регіонального, спершу (1991–1994 рр.) набув стихійного характеру, однак

після створення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення цей процес увійшов у законодавче русло і діяльність усіх телекомпаній протягом 1995–1999 рр. була закріплена ліцензійно. Перший етап характеризувався децентралізацією телевізійної системи та виникненням недержавних телерадіокомпаній. У Вінниці, наприклад, регіональне мовлення розпочалося в 1991 р. Разом із «Вінницьким державним телебаченням» в області також були створені недержавні телеканали «Селбанго», «Іштар». Останні, окрім місцевих новин, тішили глядачів зарубіжними «піратськими» фільмами [252, с. 166–167].

Втім, непомірний перегляд телепередач, насамперед дітьми, нерідко призводив до вкрай небажаних наслідків, адже в них не тільки псувався зір і погіршувалося здоров'я, а й притуплялося емоційне сприйняття. Оскільки поряд зі справді пізнавальною і корисною інформацією екран був переповнений низькопробною продукцією («мільні опери», кліпи з примітивним, а то й непристойним змістом пісень, засилля реклами тощо). Варто додати до цього переліку і кінострічки, які пропагували жорстокість і відкрите насильство, порнографічні сюжети [251, с. 129].

На загальнонаціональному рівні ще деякий час транслювалися російські телеканали ОРТ і РТР, оскільки в Україні ще не сформувалася повноцінна мережа українських каналів. Через слабкі фінансові можливості національним телеканалам УТ-1, УТ-2 і УТ-3 було важко конкурувати з російським телемовленням. Це мало згубні наслідки для української аудиторії, адже в такий спосіб наше суспільство фактично перебувало в одному інформаційному просторі з Російською Федерацією. Ситуація покращилася, коли в 1995–1996 рр. УТ-2 і УТ-3 були надані недержавним телерадіокомпаніям – «1+1» та «Інтер», які пропонували глядачам широкий спектр телевізійного контенту [247, с. 561]. Що важливо, «1+1» та «ICTV» успішно опанували методику перекладу й озвучення закордонних кінострічок українською мовою.

Уподобання масової аудиторії зумовлювалися особливістю епохи – розмаїття розваг повинно було відволікати від суворої буденності. Відповідно до соціологічних даних 1997 р., пріоритетом серед глядацьких симпатій був перегляд художніх фільмів (90,2 % опитаних респондентів). Від половини до третини українців цікавилися подіями в Україні та в світі. Близько половини глядачів регулярно дивилися телесеріали, розважальні ігри та шоу та популярні музичні програми. Порівняно меншим попитом серед глядацької аудиторії користувалися мультфільми, спортивні, науково-популярні й пізнавальні програми, передачі про здоров'я, домашнє господарство, молодіжні та дитячі програми. Суспільно-політична та правова тематика збирала спеціалізований контингент глядачів – трохи менше 20 % від їхньої загальної кількості [247, с. 566].

Однією з особливостей початку 1990-х рр. була надзвичайна популярність телевізійних серіалів, на які «підсіли» представники усіх соціально-вікових категорій: від пенсіонерів до школярів. Нетерпляче очікування кожної наступної серії, повсюдне обговорення сюжетів та вчинків головних героїв, надавало цьому явищу ознак масової одержимості і залежності. Тому, не випадково, ці телевізійні серіали називали «національною хворобою» і «телемаріхуаною» [148, с. 3–4]. Спочатку, названі в народі «мильні опери», були мексиканського виробництва («Багаті також плачуть», «Просто Марія»). Близьче до середини 1990-х рр. великим попитом стала користуватися американська телепродукція («Даллас», «Санта-Барбара»). При цьому, останній спершу демонструвався на одному з російських телеканалів, а потім, коли його частоти отримав УТ-2, нові серії вже виходили з українським перекладом. Багатосерійність цієї картини (всього було знято понад 2 тис. серій, хоча не всі з них в Україні були показані) сформувало в свідомості глядачів переконання в його нескінченності. Внаслідок того й донині українці нерідко називають «Санта-Барбарою» все те, чому немає кінця-краю.

Без перебільшення можна вважати, що зазначена телепродукція визначала ритм повсякденного життя людей. Доходило навіть до того, що учні пропускали шкільні уроки, а батьки брали відгули, щоб не пропустити чергову серію. Один вінничанин, зокрема, згадував, що в дитинстві перегляд телесеріалів разом із батьками слугував приводом не виконувати домашні завдання [152, с. 9].

Перераховані вище випадки ми пов'язуємо з тим, що телевізійні серіали давали можливість глядачам, так би мовити, жити паралельним життям, забувши про свої повсякденні труднощі і негаразди. Крім того, в такий спосіб відбувалося ознайомлення з новою культурою, хоча б на віртуальному рівні, адже побачити наживо привабливі океанські краєвиди могли лише одиниці.

Під кінець 1990-х рр. в український телевізійний простір увірвалися російські серіали. Вони спеціалізувалися на висвітленні життя представників криміналітету та боротьби з ними правоохоронців («Вулиці розбитих ліхтарів», «Бандитський Петербург», «Бригада»), тобто досить актуальної тематики для тих часів. Тож не дивно, що вони користувалися серед глядачів неабияким попитом, зокрема й серед жінок [107, с. 4]. Згубність впливу зазначеної телепродукції на свідомість населення, насамперед дитячого, здавалася очевидною – попри те, що сюжетні лінії зазвичай мали для головних героїв-бандитів трагічний фінал і це нібито повинно було вказувати на їхній помилковий вибір способу життя, насправді відбувалася його романтизація. А загибель персонажів, діяльність яких відбувалася поза законом, викликала у глядача співчуття, адже вони дотримувалися «кодексу честі» і боролися з тими, хто відкидав будь-які норми моралі. Тоді, наприклад, у Вінниці педагоги били на сполох з приводу появи у школах «бригад» з прізвиськами із однойменного серіалу [140, с. 7]. Крім всього іншого, телесеріали на кримінальну тематику не лише поширювали серед населення ментально чужі йому цінності, а й прив'язували глядацьку аудиторію до єдиного культурного простору так званого «руського мира».

Соціокультурні реалії міста на стику ХХ і ХХІ ст. демонстрували безпосередню залежність дозвілля від споживання. У постіндустріальному світі засилля пропозицій і домінування консьюмеризму (споживання) диктують нові тенденції в проведенні вільного часу. Недаремно, саме шопінг став однією з найпопулярніших міських розваг, адже в розумінні більшості населення розваги пов'язувалися з витрачанням грошей [228, с. 123]. Для задоволення цих потреб стали з'являтися нові простори для проведення вільного часу – торгових центрів, які були інноваційними публічними просторами та прямими конкурентами поширених у Радянському Союзі сімейних дозвільних форм. Торгові центри синтезували в собі всі можливі способи проведення часу та пропонували аналог міського центру під дахом: внутрішні простори торгового центру багато в чому копіювали простір вулиці з магазинів, кафе, публічних місць. Тут міський житель міг проводити цілі дні і зробити буквально все: купити продукти та одяг, відвідати фітнес-клуб, салон краси, кінотеатр тощо [175, с. 9]. Серед міст досліджуваних регіонів найбільш інтенсивний розвиток торгових центрів спостерігався у Вінниці [228, с. 121].

Незмінним залишався престиж іноземних мережевих закладів швидкого харчування. МакДональдз, пройшовши у свідомості українців шлях від престижного ресторану для заможних до так само престижного, проте доступного, кафе, залишався лідером з відвідування молодими людьми в країні. Популярність і символізм цих закладів дозволяє говорити про ототожнення понять «глобалізація» та «макдональдизація». Перші такі заклади були відкриті в 1998 р. у Черкасах [170, с. 3] та в 2000 р. у Вінниці [165, с. 2].

Отже, впродовж досліджуваного періоду в дозвіллевій сфері міського простору центральних областей України спостерігалися помітні зміни.

По-перше, відбувалася індивідуалізація дозвілля, яка полягала в переважанні його домашніх форм над публічними. Після розпаду Радянського Союзу зник дефіцит телевізорів та відеомагнітофонів, і після того, як вони стали масово з'являтися в міських оселях, дім став більш прийнятним

розважальним простором для пересічної сім'ї. Домашні комп'ютери цей процес ще більше прискорили.

По-друге, завдяки розбудові торговельної інфраструктури та внаслідок поширення споживацької культури серед населення виник такий новий вид проведення вільного часу, як шопінг.

По-третє, спостерігався величезний запит на ті види відпочинку, які б символізували зв'язок людей із великим світом, що було наслідком тривалого перебування українців за залізною завісою в часи існування СРСР. Тому відкриття «МакДональдзів» у житті міст вважалось непересічною подією, адже це робило їхніх відвідувачів «трошки американцями».

3.3. Віртуалізація дозвілля

Як вже було сказано, наприкінці ХХ ст. соціальне життя містян ставало більш приватним і часто проходило удома, де для цього створювалися належні умови шляхом придбання таких технічних засобів, як телевізор і, подекуди, магнітофон. Варто при цьому зазначити, що загалом технічний прогрес одночасно, і збільшував для асортимент дозвілля, і забезпечував людям більшу кількість вільного часу [267, с. 1]. Помітну, а згодом і визначальну, роль у трансформації дозвіллевой сфери українців стала відігравати глобальна мережа Інтернет.

На початку ХХІ ст. у світі розпочався процес діджиталізації, що мало ознаменувати появу нових способів проведення часу вдома: це і онлайн-ігри, і соціальні мережі, і блоги. Таким чином, члени сім'ї, які раніше збиралися ввечері навколо телевізора, тепер могли б самостійно обирати контент, який їх цікавив, і споживати його окремо. Для цього вони мали б електронні пристрої та доступ до швидкісного Інтернету [191].

Проте, оскільки в Україні цифрова трансформація (діджиталізація) відбувалася дещо повільнішими темпами порівняно із західноєвропейськими

країнами, можна говорити лише про те, що в 2005 р. держава і суспільство перебували за крок від цих грандіозних змін. До того часу ж спостерігалось активне проникнення в повсякденне життя інформаційно-комунікаційних технологій.

Проблема віртуалізації життя людей, що супроводжувалося перенесенням їхнього дозвілля з реального світу у світ віртуальний, стала об'єктом інтелектуального осмислення та прикладних досліджень для широкого кола фахівців – від філософів до соціологів. Так, у 1995 р. американський політолог Р. Патмен опублікував есе «Боулінг наодинці: зниження соціального капіталу Америки», яке лягло в основу виданої в 2000 р. книги «Боулінг наодинці: крах і відродження американської спільноти». Автор визначив тенденцію, яку він назвав «технологічною трансформацією дозвілля». Патмен зауважив, що внаслідок збільшення ролі технологій американці неухильно ставали менш залученими до форм особистого соціального спілкування, втрачаючи тим самим почуття соціального капіталу, тобто, говорячи образно, «грали в боулінг на одинці». Дослідження Патмена показало, що американці проводили набагато менше часу разом, як формально, і неформально, ніж у минулому, зокрема не розмовляли телефоном так багато, як раніше, і не ходили разом на пікніки так часто, як у попередні часи. Тож він зробив невтішний висновок, про те, що телебачення та Інтернет негативно позначалися на соціальній згуртованості, забезпечуючи лише псевдо-особистий зв'язок між людьми [298].

Попри песимістичний характер оцінки всеохоплюючого впливу інформаційно-комунікаційних технологій на життя суспільства, який притаманний також іншим авторам [228; 280], досвід України деякою мірою доводить протилежне. Це яскраво проявилось в 2014 і 2022 рр., коли країна, увійшовши в період діджиталізації, тобто тотального Інтернету, демонструвала дивовижну консолідацію.

Швидкий розвиток комунікативних технологій прискорив широкомасштабні наслідки глобалізації, актуалізуючи цим самим роль

культурної ідентичності. Глобальна мережа фактично не залишила жодних бар'єрів для проникнення звідусіль в ту чи іншу державу культурних потоків. За таких умов, поняття «простору», «часу», «відстані» втрачали свої загальноприйняті значення [269]. Водночас, сутність самого Інтернету визначалася видами людської діяльності, які привносять у нього соціальні та культурні особливості. Поява такого феномену, «як поведінка людини в електронному віртуальному просторі», призвела до того, що глобальна мережа перестала бути звичайним «інструментом» або «машиною», перетворившись на новий простір людської поведінки. Це означало, що люди могли або проводити час в Інтернеті або просто перебувати поза «віртуальним простором», працюючи чи відпочиваючи в «реальному просторі» [276].

В Україні роботи над прототипом Інтернету розпочалися в 1980-х рр. Тоді в Київському інституті кібернетики було заплановано відкрити на території СРСР 50 комп'ютерних центрів та з'єднати їх один з одним за допомогою мережі. Однак, через брак коштів цей план так і залишився не реалізованим. У були створені три перші вузли доступу до Інтернету, що започаткувало підтримку української частини доменного простору глобальної мережі – домен.ua. Цей домен підтримувався неформально при маршрутизації пошти АТ «Релком». У 1993 р. за сприяння віце-прем'єра України І. Юхновського було налагоджено зв'язок з Інтернет у Львові через наданий Швецією супутник, а вже того року вузол «kttts.kharkov.ua» став першим IP-провайдером в Україні, що започаткувало on-line доступ до Інтернету. В 2002 р. корпорація «Google» запровадила сервіси пошуку інформації українською мовою [187, с. 154–155].

Перші українські сайти були розроблені в 1996–1997 рр. Здебільшого це були веб-представництва певних організацій і комерційних компаній (наприклад, від першого сайту Верховної Ради України до сайтів «Радіо Люкс» та «Дзеркало тижня»). Їхній незвичний для сьогодення мінімалістичний дизайн був зумовлений невисокою швидкістю тогочасного Інтернету. Він полягав у акцентуванні на текстовій інформації за майже повної відсутності

зображень. Великий бум створення сайтів та освоєння українського інтернет-сегменту почався після 1999 р., коли з'явився портал «ukr.net» та відкрилася реєстрація електронної пошти «freemail.ukr.net». У 2000 р. було створено Інтернет-асоціацію України, до якої увійшли, зокрема, місцеві інтернет-провайдери, яких на початку XXI ст. в нашій державі вже налічувалося кілька сотень.

Спочатку пересічні українці під'єднувалися до глобальної мережі за допомогою технології «dial-up». Для цього був потрібен комп'ютер із вмонтованим у нього модемом, вільна телефонна лінія та спеціальна картка-ваучер, яку продавали у сертифікованих точках разом із картками поповнення мобільного рахунку та SIM-картами. Процедура виходу в Інтернет виглядала наступним чином: після купівлі спеціальної картки вдома потрібно було стерти захисне покриття, під яким розміщувався унікальний логін та пароль, далі усе це вводилося в програму, що запускала комп'ютерний модем. Останній займав телефонну лінію і видавав специфічний неприємний звук, який, за твердженням тогочасних користувачів неможливо забути. На початку 2000-х рр. у таких містах, як Вінниця, Кіровоград, Черкаси, швидкість домашнього Інтернету в середньому становила 30–50 кілобіт за секунду, що, наприклад, дозволяло завантажити один музичний трек упродовж 20–30 хв. Треба враховувати, що це було можна зробити за умов відсутності розривів зв'язку, які тоді траплялися дуже часто і значною мірою псували нерви інтернет-користувачів [295].

Кількість користувачів демонструвала неухильне зростання. Якщо, наприклад, на початку 2000 р. в українському сегменті мережі Інтернет їх нараховувалося до 180–190 тис. [255, с. 317], то вже за рік – від 320 до 370 тис. До них також варто додати 300 тис. осіб, які користувалися послугами глобальної мережі час від часу. Аналогічними темпами зростав обсяг інформаційних ресурсів: на початку 1999 р. вони розміщувалися на 1,4 тис. веб-серверів, у 2001 р. – на 9400. Популяризації Інтернету сприяла «Помаранчева революція» 2004 р. Унаслідок того, що тогочасна влада

фактично запровадила на національних телевізійних каналах цензуру (новини готували так звані «темники»), не надаючи глядачам об'єктивної інформації, в українському суспільстві виник колосальний запит на альтернативні інформаційні джерела. Це призвело до того, що впродовж жовтня–листопада відбулося рекордне збільшення користувачів Інтернету в Україні – на 39,9 %. У 2006 р. їхня загальна кількість в державі вже перевищила 4 млн [297].

Соціологічні дослідження початку 2000-х рр. показали, що серед користувачів мережі було 61 % чоловіків та 39 % – жінок. У віковій градації 43% користувачів Інтернету становили особи 25–39 років, 32 % – віком 14–24 роки, 25 % – старші 40 років. Серед тих, хто користувався послугами глобальної мережі, 75 % становило працююче населення, 15% – студенти. 30–40 % користувачів були корпоративними клієнтами, 20% – працівниками державних установ, 18 % – представниками малих та середніх підприємств, 22–30 % – інших категорій. 79 % користувачів Інтернету мали вищу освіту. При цьому, 82 % веб-сайтів українського сегменту мережі були російськомовними, 14 % – українською мовою, 4 % – двомовні. Своєю чергою, Інтернет-підключення мали близько 2 тис. шкіл України (10 %) [253, с. 101].

Втім, інтернетизація країни спричинила виникнення ситуації, коли паралельно існували дві групи населення, перша з яких систематично залучена до використання передових інформаційних технологій, представники другої відсторонені від цих можливостей фізично або інтелектуально. Таким чином, поставала проблема інформаційно-технологічної нерівності в українському соціумі [248, с. 16]. До того ж, варто звернути увагу на те, що на початку XXI ст. можливість підключення до Інтернету залежала від місцевих особливостей. Іншими словами, багато визначалося статусом і розвитком населеного пункту, Саме тому найкращі можливості стати користувачами мережі мали жителі обласних центрів. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що в 2004 р., за результатами проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді «Молодь України» дослідження з-поміж 47 % представників зазначеної категорії, які користувалася комп'ютером, лише 8 %

використовували Інтернет [227, с. 126]. Тобто, робимо висновки, комп'ютеризація поки що значно випереджала інтернетизацію.

До основних функцій мережі Інтернет можна віднести комунікативну, розважальну та пізнавальну. На перше місце дослідники ставлять комунікативну функцію. На думку відомого сучасного іспанського соціолога М. Кастельса, Інтернет є комунікаційний медіумом, який «вперше уможливив спілкування багатьох людей з багатьма іншими в будь-який момент часу і в глобальному масштабі. Якщо поширення друкованих видань у країнах призвело до створення «галактики Гутенберга, то ми зараз вступаємо в новий світ комунікацій – «галактику Інтернет»», Кастельс висловив ідею мережевого індивідуалізму як «соціальної структури, а не зібрання ізольованих індивідуумів. Саме індивідууми будують свої мережі, онлайніві та офлайніві, ґрунтуючись на своїх інтересах, цінностях, схильностях та проектах». Він вважає Інтернет своєрідним засобом підтримки слабких зв'язків, які в інакшому разі були би втрачені внаслідок компромісу між спробою вступу у фізичну взаємодію (включаючи зв'язок по телефону) та важливістю такого спілкування. За певних умов він може також допомогти у створенні нових видів слабких зв'язків, наприклад, через спільноти з інтересів, що з'являються в Інтернеті мають різну долю» [200, с.145].

Найкращі можливості для цього надавали соціальні мережі, хоча, тут же зазначимо, в 2005 р. українське суспільство стояло лише на порозі входження в цю еру. Про початок використання соціальних мереж у повсякденному житті можна говорити з того часу, коли з'явилися такі онлайн сервіси, як LinkedIn (2002 р.), MySpace (2003 р.) та Facebook (2004 р.) [260, с. 350].

Оскільки Інтернет є складним мультимедійним засобом, він може мати різний сенс для тих чи інших людей. Це означає, що на індивідуальному рівні відбувається вибір пріоритетних Інтернет-практик, який залежить не лише від віку, статі, рівня освіти, а й від сформованих орієнтацій, смаків, зацікавлень, соціального оточення та життєвого стилю. Так, одні користувачі глобальної

мережі задовольняються її розважальними функціями, інші – використовують для підвищення кваліфікації, саморозвитку, самовираження, участі в культурі.

Французький соціолог П. Бурдьє вважав, що вибір тих чи інших можливостей під час користування Інтернетом залежить від рівня культурного капіталу, зокрема такого його різновиду, як технокапітал. Оскільки одним із індикаторів культурного капіталу є освіта, користувачів із різним її рівнем цікавлять, як правило, різні можливості, які надає мережа. Наприклад, користувачі з вищим рівнем освіти частіше шукають інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків (56 % і 44 % – серед загалу користувачів), цікавляться останніми новинами, поточною інформацією (63 % і 48 %, відповідно). Користувачі із загальною середньою освітою частіше використовують Інтернет для спілкування – в чатах, месенджері ICQ, а також більше цікавляться комп'ютерними іграми [248, с. 16].

Отже, масове проникнення глобальної мережі в повсякденне життя українського, насамперед міського, соціуму на початку ХХІ ст. призвело до ще більшої віртуалізації дозвілля. Дедалі частіше реальне дозвілля витіснялося у віртуальний простір. Найголовнішим було те, що це не вимагало значних фінансових затрат. Суспільство, переважно молодь, опинилося в ситуації, де абсолютно всі розваги стали доступними в Інтернеті: спілкування, музика, кінофільми, книги. Будь-яка потрібна інформація стала досяжною прямо вдома в необмеженій кількості. Виникло таке явище, як коконінг (від англ. cocoon – кокон), коли люди зумисне весь вільний час проводили вдома, закриваючись від суспільства й вибудовуючи собі власний мікросвіт за допомогою Інтернету. предметів домашнього затишку тощо [228, с. 122].

З'явився також такий соціокультурний феномен, як «кіберкультура», який поступово втрачав молодіжну специфіку, поступово охоплюючи інші соціально-вікові категорії населення. Розробка системи віртуальної реальності та створення «кібернетичного простору» мали революційні наслідки в дозвіллі, дозволивши реалізувати «фантастичні» форми людського самовираження, домінуючи не лише в зовнішньому світі, але й у душі людини

та її свідомості. Ця ідея знайшла втілення у практичній діяльності популярних серед молоді Інтернет-клубів, центрів інтерактивної музики, що вдалися до принципово нових засобів проведення колективного дозвілля. Таким чином, можемо стверджувати, що не завжди віртуальне дозвілля сприяло його індивідуалізації.

На початку 2000-х рр. великим попитом користувалися комп'ютерні клуби. Прикметно, що серед їхніх відвідувачів було багато тих, хто мав удома комп'ютер з підключеним Інтернетом. Однак його невисока на той час швидкість не дозволяла користувачам повною мірою задовольнити свої запити. Насамперед йшлося про можливість грати у комп'ютерні ігри один з одним по локальній мережі, тобто тій, яка з'єднувала комп'ютери у салоні. Комп'ютерні клуби розташовувалися зазвичай у густонаселених локаціях, поблизу навчальних закладів. Вік постійних відвідувачів як правило починався з 12 років і подеколи доходив до 50 років. Окрім популярних комп'ютерних ігор, адміністратори пропонували послуги зі скачування з Інтернету рефератів, сканування та роздрукування текстів. Був поширений і спеціальний «нічний тариф», коли користувачі мали можливість за порівняно невисоку плату (у 2003 р. – 8–10 грн.) поринути у світ комп'ютерних розваг з 22.00 по 8.00 год. У вінницькому клубі «Атлант», наприклад, досить часто відвідувачі довгими годинами просиджували у місцевих інтернет-чатах, обмінюючись між собою новинами та різним контентом, зокрема порнографічного характеру [125, с. 7]. Оскільки серед них було багато школярів, це вносило дисонанс у навчальний процес, адже між відвідуванням шкільних уроків і грою в комп'ютерні ігри нерідко обирався другий варіант. Обурені батьки влаштовували «облави» комп'ютерних клубів, шукаючи там своїх дітей. Траплялися випадки, коли учні тижнями й місяцями прогулювали уроки [127, с. 4]. В Кіровограді, наприклад, один старшокласник у 2001–2002 навчальному році не відвідав жодного заняття, просидівши весь час у комп'ютерному клубі. Він це пояснював тим, що клуб був розташований по дорозі до школи і в нього не вистачало сили волі пройти повз нього [162, с. 5].

Це був типовий приклад комп'ютерної залежності або ігроманії, яка тоді найбільше вражала дітей, підлітків та молодь, здебільшого чоловічої статі.

У ситуації залежності гра поступово займала домінуюче положення в житті й свідомості індивіда та здійснювалася їм на шкоду соціальним зв'язкам та іншим життєво важливим сферам. Ішло поступове руйнування людини як особистості. Оскільки немонолітні не здатні повною мірою контролювати свої бажання та поведінку, вікові та психологічні особливості цієї категорії осіб робили їх більш довірливими. Саме підлітки передусім потребують самоствердження, що може виникнути під час вдалої гри або отримання інформації. Вони більш самостійні, менш опікаються та контролюються дорослими, більш розумні в приховуванні від батьків своєї залежності. Підлітки мають достатню кількість вільного часу і швидко освоюють комп'ютер (наявність його на власному письмовому столі, вміння користуватися їм не потребує додаткових знань). Наявність кишенькових грошей, які вони витрачали на гру в комп'ютерних клубах, легка можливість отримання інформації або нової гри тощо часто поєднувалися із нерозумінням з боку батьків згубності розвитку комп'ютерної залежності та не усвідомленням підлітком її небезпеки. Симптоми цієї соціальної хвороби не завжди можна було помітити одразу, що ускладнювало її своєчасне виявлення [189, с. 370].

Досліджуючи комп'ютерну та ігрову залежність (лудоманію та ігроманію), психологи використовують термін «віртуальна адикція». Г. Крижановський зазначив, що «у формуванні комп'ютерної пристрасті велику роль відіграють гіперактивні детермінантні структури свідомості» [182]. Для таких осіб комп'ютер перетворюється на фетиш (тобто, відбувається процес фетишизації), одночасно замінюючи собою наркотичні засоби, азартні ігри та колекціонування. Відтак, користувач комп'ютера ніби опиняється в психологічному трансі: його застигле обличчя зосереджується на екрані монітора, реакція на зовнішні подразники уповільнюється або зовсім зникає. Саме в цей час реальність переломлюється через «особливий стан

свідомості». Така повсякденна практика з часом призводить до типових ознак залежності, що проявляються в стані психічного та психофізичного дискомфорту у випадку відсутності звичного «спілкування» з комп'ютером. Відповідно, комфорт відновлюється, коли людина знову опиняється перед комп'ютерним монітором [182].

Отже, в 1991–2005 рр. під впливом масового поширення інформаційно-комунікаційних технологій, одночасно з індивідуалізацією дозвілля мав місце процес його поступової віртуалізації. Наявність удома під'єданого до Інтернету комп'ютера створювала для користувачів нові умови для проведення вільного часу. Можливість отримання незнаних раніше відчуттів у віртуальному просторі під час комп'ютерних ігор чи спілкування з людьми, незалежно від їхнього місця розташування, що стирало будь-які просторові бар'єри, до того ж, за невисоких фінансових витрат порівняно з іншими традиційними розвагами, робило віртуальне дозвілля більш доступним і привабливим. Особливо це стосувалося молоді, у частині якої на початку 2000-х рр. виникла комп'ютерна та ігрова залежність.

Висновки до розділу

Після проголошення незалежності України в дозвіллі її громадян відбулися важливі зміни, ставши складовою частиною процесу тотальної трансформації життя суспільства.

Входження держави в постідеологічну добу та перехід до ринкової економіки сильно позначилися на діяльності культурних закладів. У СРСР вони слугували потужним ідеологічним інструментом в руках комуністичного режиму, виховуючи громадян, особливо молодь, за тогочасними канонами, тобто поєднуючи культурно-просвітницьку роботу з вкоріненням радянських цінностей. Відтак, після 1991 р., коли така необхідність використання культури відійшла у минуле, так само як і патерналістська роль держави в сфері дозвілля, відбулося скорочення цих закладів. До цього спонукала і економічна криза, яка спричинила недофінансування культурної галузі.

Однак, негативні соціально-економічні процеси в Україні не припинили діяльність культурних закладів, зокрема культурних клубів, адже саме вони повинні були розвивати в громадян притуплене радянським режимом почуття національної ідентичності. Слабкість державного фінансування деякою мірою компенсувалося ентузіазмом культурних працівників на місцях, які організовували різні культурно-мистецькі та просвітницькі заходи, конкурси народної творчості, фестивалі.

На дозвіллі містян також наклали відбиток входження країни в епоху постіндустріального (інформаційного) суспільства та перебування в кроці від цифрової доби. Падіння «залізної завіси», проникнення в соціум західних цінностей, глобалізація, потрапляння на ринок здобутків технічного прогресу, які активно використовувалися в побуті, вивільнюючи вільний час та його урізноманітнюючи, – все це прискорювало процес індивідуалізації дозвілля. Воно полягало у тому, що дедалі більша частина населення надавала перевагу домашньому відпочинку над публічним. Для цього в 1990-ті рр. використовували такі технічні засоби, як телевізор та відеомагнітофон, а в 2000-ні рр. – комп'ютери та Інтернет.

Соціологічні дослідження вказували на збільшення проведеного часу сім'ями перед телевізором, що зумовлювалося глядацьким попитом на художні фільми та розважальні телепередачі. Розвиток національного та місцевого телебачення загалом ці соціальні запити задовольняв. Поширення відеомагнітофонів сприяло поширенню піратського відео контенту, повсюдна присутність точок продажу і прокату яких стала однією з ознак 1990-х рр.

Індивідуалізація дозвілля супроводжувалася його віртуалізацією. При чому, це відбувалося ще до комп'ютеризації, здебільшого завдяки великій кількості телесеріалів, які не сходили з екранів телевізорів. Стрімке розширення віртуального простору здійснювалося вже на початку 2000-х рр., коли в домівках пересічних українці став з'являтися домашній Інтернет. Комп'ютерні ігри з постійними покращеннями графіки, спілкування з людьми без огляду на їхнє розташування, можливість безкоштовно скачувати

улюблені музичні треки і читати пізнавальні та інформаційні тексти – такий асортимент віртуального світу дуже приваблював людей, особливо молодшого віку.

Створення нових можливостей для проведення вільного часу супроводжувалося «діагностуванням» у багатьох жителів комп'ютерної та ігрової залежності. Найбільш вразливою віковою категорією були підлітки, що негативно позначалося на їхньому фізичному та психічному здоров'ї, соціалізації.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дослідження побуту й дозвілля міського населення центральних областей України в 1991–2005 рр. Зводяться до таких висновків:

1. Досліджувана авторкою проблематика стала предметом аналізу українських науковців лише на початку XXI ст. Це зумовлено збереженням у 1990-х рр. впливом радянської історичної науки, в якій пріоритет віддавався політичній та економічній історії. Інтерес до соціальної, повсякденної та побутової тематики з'явився внаслідок проникнення із західних країн у вітчизняну наукову спільноту сучасних концептуальних підходів до вивчення минулого.

Проблеми побуту та дозвілля висвітлені нерівномірно, як у всеукраїнському, так і в регіональному контексті. Найбільше робіт присвячено проблемам матеріального добробуту українців, житлово-комунальної сфери, культурному дозвіллю. Своєю чергою, дослідниками порівняно менше охарактеризовано зміни зовнішнього вигляду міст в зв'язку з радикальними соціально-економічними перетвореннями, діяльність медичних закладів та стан здоров'я населення, розвиток Інтернету та його вплив на повсякденність міського населення. Прикметно, що аналіз багатьох аспектів соціально-побутової та дозвілльової сфери здійснено фахівцями з таких наукових галузей, як економіка, право, філософія, культурологія, соціологія, психологія, педагогіка. Це дозволяє говорити про мультидисциплінарний характер обраної авторкою теми.

Використані для написання роботи джерела були систематизовані та критично осмислені. Джерельну базу з історії обути та дозвілля міського населення центральних регіонів України в 1991–2005 рр. можна вважати цілком репрезентативною і достатньою для розкриття теми. Вона в себе включає матеріали з архівних фондів, статистичних збірників, нормативно-правових актів, центральних і місцевих періодичних видань.

2. Досліджуваний період характеризується радикальними змінами в матеріальному добробуті жителів міст обласного підпорядкування Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини.

Головна проблема містян полягала в необхідності пристосування до незвичних умов ринкової економіки, які прийшли на місце більш зрозумілої для них радянської адміністративно-командної економічної системи. До об'єктивних труднощів в економіці перехідного періоду (розрив старих економічних зв'язків, порушення циклу виробництва, панування в українській промисловості енергоємних та матеріаломістких технологій з низькою зовнішньоекономічною конкурентоспроможністю тощо) додавалося патерналістське ставлення переважної частини пострадянського суспільства до держави, коли люди поклалися насамперед на державні інституції, а не на самих себе. Фактично повністю атрофована радянською системою в масовій свідомості приватна ініціатива не дозволяла широкому загалу успішно скористатися тими можливостями, які давала ринкова економіка. Все це надзвичайно загострило проблему соціально-економічного становища населення в першому десятилітті української незалежності, поширювало ностальгічні почуття щодо Радянського Союзу. Бідність стала загальною соціальною нормою і маркером епохи. Найбільш соціально незахищеними виявилися молоді сім'ї з дітьми та пенсіонери.

Необхідність прогодування себе та своїх родин штовхала багатьох українців до радикальних заходів, що полягали в опануванні нових професій (найчастіше в сфері торгівлі), жорсткої економії на продуктах харчування і предметах першої необхідності. Все це відбувалося в умовах існування так званої субекономіки, про що свідчило кількарразове переважання загального споживання населення над його доходами. Вона включала в себе тіньову економіку (неоподаткована господарська діяльність) та ведення багатьма жителями міст фактично напіваграрного способу життя. Останнє виявлялося в праці на дачних ділянках у позаробочий час та вирощуванні городини на прибудинкових територіях. Вживання в містах нерідко забезпечувалося

традиційно близькими зв'язками з сільською місцевістю, оскільки чимало їхніх жителів були містянами в першому поколінні. Село давало порівняно дешеві продукти харчування.

Саме тому в суспільній свідомості 1990-ті рр. стійко асоціюються з періодом економічного і соціального занепаду. Його часто називають «лихими дев'яностими». коли виживання стало головним лейтмотивом тогочасного повсякденного життя.

Довгоочікуване досягнення української економіки стабілізації на межі ХХ і ХХІ ст., коли, здавалося, безупинне падіння змінив підйом, фактично повністю зупинили процес масового збідніння, хоча й значна частина соціальних проблем залишалася невирішеною. Збільшення доходів громадян (зростання не лише номінальних, а й реальних заробітних плат і пенсій) пожвавило і розширило внутрішній ринок, формуючи нову споживчу культуру і змінюючи колективні уявлення про стандарти життя. Були створені сприятливі умови для формування середнього класу.

3. Значні зміни відбулися в житловій сфері. Вони за своєю суттю були віддзеркаленням соціально-економічних процесів в Українській державі. У 1990-ті рр. українські негативні тенденції в економіці та зубожіння більшої частини населення зумовили кризу в будівельній сфері. Це відбувалося на тлі загальної зношеності житлового фонду країни, де майже три чверті будинків були зведені в 1940–1980-х рр. Серед них було багато малогабаритних квартир – «хрущовок», зокрема в будинках панельного типу, строк експлуатації яких не перевищував шестидесяти років. Придбання житла в новіших будинках для широкого загалу виглядало фактично нездійсненою мрією.

У досліджуваний період дедалі складнішою соціальною проблемою стала оплата за житлово-комунальні послуги через різке зростання цін на енергоносії, на чому тоді ефективно спекулювали українські політичні партії лівих поглядів з метою здобуття симпатій серед виборців, здебільшого пенсійного віку. Борги за «комуналку» могли складати роки, а її суттєве подорожчання не супроводжувалося підвищенням якості.

Хронічна нестача житла слугувала стримуючим чинником для багатьох молодих людей, які не наважувалися створити сім'ю через відсутність власної квартири. Це ж стосувалося і народження дитини, яке автоматично зменшувало житлову площу. Таким чином, можна стверджувати, що житлові проблеми мали прямий стосунок до демографічної ситуації в Україні.

Позитивна економічна динаміка початку 2000-х рр. та відчутний ріст доходів громадян деякою мірою пом'якшили гостроту проблем житлової сфери. Оскільки житлові будинки зводилися на кошти приватних інвесторів, це призвело до того, що з інструменту реалізації державної соціальної політики житлове будівництво перетворилося на високоприбутковий бізнес. І хоча ціни на нерухомість демонстрували постійне зростання, активізація приватної ініціативи з боку представників заможних і середніх прошарків населення призвела до того, що в містах зводилися цілі локації з багатоквартирних будинків за новими стандартами будівництва. При цьому, значна частина квартир купувалася в кредит.

Водночас, актуальним залишалися питання надання житла пільговим категоріям населення, сім'ям, які перебували на черзі ще з радянських часів, кредитування житла за помірними відсотками.

Досліджуваний період відзначався переходом від мінімальних інвестицій людей у модернізацію житла до своєрідного потягу до престижності як способу соціального самовираження. На зміну «косметичного ремонту» 1990-х прийшов «євроремонт» 2000-х. Багато помешкань були дивовижним поєднанням окремих елементів інтер'єру радянських часів з новими стилями, ніби символізуючи ментальні трансформації тих часів.

4. Нами встановлено, що період 1991–2005 рр. ознаменувався двома характерними й тісно пов'язаними між собою тенденціями в розвитку міського благоустрою.

Перша полягала в різкому скороченні через економічну кризу видатків з державного та місцевого бюджетів на вирішення нагальних проблем житлово-комунальної та транспортної сфери. До цього додавалася відсутність

кадрового та ресурсного забезпечення, необхідного для виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування, що значною мірою дісталось у спадок від радянських часів.

За таких умов, муніципалітети змушені були налагоджувати співпрацю з місцевими підприємцями, що часто призводило до виникнення корупційних сфер, зокрема напівкримінального характеру. Вони також активізували зовнішні контакти з європейськими містами, особливо з містами-побратимами, для переймання управлінського досвіду та, що важливіше, отримання фінансової й матеріально-технічної допомоги.

Друга тенденція знайшла своє вираження у численних виявах приватної ініціативи з боку містян з метою мінімізації залежності від традиційних способу отримання комунальних послуг (обігрівачі для води, системи автономного опалення), і створення альтернативи державним і муніципальним структурам-монополістам у міському транспорті. Одним із наслідків цього стала поява на міських вулицях маршрутних таксі, які, не дивлячись на більш високі ціни на проїзд, досить успішно конкурували з трамвайним, тролейбусним та автобусним рухом. Практично ніким не контрольований грошовий обіг у маршрутках швидко призвів до криміналізації сфери пасажирських перевезень. Боротьба між різними угрупованнями за надвисокі прибутки вилилася в скоєнні низки терактів у Вінниці на початку 2000-х рр., які сколихнули тоді всю Україну.

Водночас, змінювався зовнішній вигляд міст. У 1990-х рр. масове закриття підприємств спричинило стрімке зростання безробіття. З одного боку, це призвело до занедбання й спорожнення величезних промислових територій, які в кращому разі орендувалися приватними підприємцями для комерційної діяльності. З другого боку, внаслідок вимушеної перекваліфікації безробітних міські вулиці заповнили місця стихійної торгівлі. У середині 2000-х рр. їх стали швидко витісняти новостворені об'єкти інфраструктури – торговельні центри та продуктові й технічні супермаркети.

5. Справжнім бичом часу можна вважати становище системи охорони здоров'я. В перші десятиріччя незалежності в Україні існувала низка проблем, які негативно вплинули на розвиток медичної галузі. Найбільша з них полягала в постійному недофінансуванні з боку держави, що погіршувало і без того невисокий рівень здоров'я населення, не останньою чергою пов'язаним із наслідками аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.

Попри поступове зростання народжуваності на початку 2000-х рр., кількість населення України постійно скорочувалося через непомірно високий рівень смертності. Серед її причин на першому місці перебували хвороби системи кровообігу, на другому – злоякісні новоутворення, на третьому – нещасні випадки, отруєння і травми, а також хвороби органів дихання та органів травлення. Велику небезпеку для громадян становили туберкульоз та ВІЛ-інфекції. Останнє зумовлювалося зростанням наркоманії, особливо серед людей молодого віку.

На тлі цього всюди спостерігався гострий брак кваліфікованих медичних спеціалістів, лікарняних ліжок, сучасної медичної апаратури, спеціального транспорту. Мінімізація витрат держави на зазначену сферу на практиці нівелювала конституційне право народу на отримання безоплатної медичної допомоги. За умов фактичної комерціалізації медицини в державних закладах охорони здоров'я, фінансові витрати на амбулаторне та стаціонарне лікування як правило переносилися на плечі пацієнтів, зокрема пенсійного віку.

У 1990-ті рр., тобто в період безгрошів'я, бартерів та постійних затримок виплат зарплат та пенсій, пересічним громадянам було досить важко отримувати медичну допомогу належної якості. Матеріальна база закладів охорони здоров'я значно відставала від світових стандартів.

Низька якість медичних послуг у державних профільних закладах частково компенсувалася приватними лікарськими установами загального та вузькопрофільного типу, як в Україні, так і за її межами. Втім, в умовах загального невисокого рівня життя, лише небагатьом українцям це було доступним.

На початку XXI, за прикладом європейських країн, у містах розпочався процес формування інституту сімейної медицини. В ньому держава та суспільство вбачали ефективний інструмент для покращення медичного обслуговування населення. Впровадження сімейної медицини потребувало організації системної підготовки відповідних лікарських кадрів.

6. Після проголошення незалежності України в дозвіллі її громадян відбулися важливі зміни, ставши складовою частиною процесу тотальної трансформації життя суспільства.

Настання постідеологічної доби та перехід держави до ринкової економіки не могли не позначитися на діяльності культурних закладів. У часи існування Радянського Союзу ці заклади були інструменталізовані комуністичним режимом, виконуючи важливу роль у вихованні громадян, насамперед молодшого покоління. Вони поєднували культурно-просвітницьку роботу з вкоріненням радянських цінностей. Саме тому, після 1991 р., коли така необхідність використання культури відійшла у минуле, як і патерналістська роль держави в сфері дозвілля, відбулося суттєве скорочення культурних закладів. До того ж, економічна криза спричинила недофінансування культурної галузі. Все це негативно позначилося на процесі культурного розвитку України, перед якою стояло стратегічне завдання – відродження української національної ідентичності.

Утім, діяльність культурних закладів, зокрема культурних клубів, не припинялася. Слабкість державного фінансування значною мірою компенсувалося ентузіазмом культурних працівників на місцях, які організовували різні культурно-мистецькі та просвітницькі заходи, конкурси народної творчості, фестивалі, залучаючи для цього різних спонсорів та меценатів. Особливо великим попитом серед молоді користувалися етнофестивалі, що можна вважати вираженням української ідентичності на тлі культурної глобалізації.

Пошук шляхів для організації нових культурно-просвітницьких форм дозвілля в 1990-ті супроводжувався занепадом кінотеатрів, які в радянські

часи займали міцні позиції в сфері відпочинку містян. Це було пов'язано зі скрутним становищем як вітчизняної кіноіндустрії, неспроможної задовольнити глядацькі запити, так і кіноглядачів, котрі у зв'язку з цим нерідко віддавали перевагу переглядам фільмів по телебаченню та відеомагнітофонах.

7. Упродовж досліджуваного періоду в дозвіллевій сфері міського простору Вінниччини, Кіровоградщини та Черкащини спостерігалися тенденції, характерні як для всієї України, так і для світу загалом.

На межі тисячоліть Україна входила в епоху постіндустріального (інформаційного) суспільства та впритул наблизилася до цифрової доби. Розпад СРСР і падіння «залізної завіси», вестернізація (проникнення в соціум західних цінностей), глобалізація, потрапляння на ринок прийнятних за якістю та ціною здобутків технічного прогресу, які активно використовувалися в побуті, вивільнюючи вільний час та його урізноманітнюючи, – все це прискорювало процес індивідуалізації дозвілля. Це означало, що дедалі більша частина населення міст стала надавати перевагу домашньому відпочинку над публічним. Якщо в 1990-ті рр. використовували такі технічні засоби, як телевізор та відеомагнітофон, то в 2000-ні рр. – комп'ютери та Інтернет.

Соціологічні дослідження 1990-х рр. вказували на збільшення проведеного часу сім'ями перед телевізором, що зумовлювалося глядацьким попитом на художні фільми, розважальні телепередачі та телесеріали. Розвиток національного та місцевого телебачення загалом ці соціальні запити задовольняв. Поширення відеомагнітофонів сприяло розповсюдженню піратського відео контенту, повсюдна присутність точок продажу і прокату яких стала однією з ознак 1990-х рр.

Вже у 2000-ні рр., під впливом масового поширення інформаційно-комунікаційних технологій, одночасно з індивідуалізацією дозвілля відбувався процес його поступової віртуалізації. Наявність удома під'єданого до Інтернету комп'ютера створювала для користувачів нові умови для проведення вільного часу. Можливість отримання незнаних раніше

відчуттів у віртуальному просторі під час комп'ютерних ігор чи спілкування з людьми на форумах, чатах, соціальних мережах, що стирало будь-які соціальні, просторові й часові бар'єри, до того ж, за невисоких фінансових витрат порівняно з іншими традиційними розвагами, – все це робило віртуальне дозвілля більш доступним і привабливим. Особливо це стосувалося молоді, серед якої на початку 2000-х рр. часто виникала комп'ютерна та ігрова залежність, що негативно позначалися на її фізичному та психічному здоров'ї, соціалізації.

Втім, попри зроблені в 1990-х рр. вітчизняними та іноземними фахівцями із філософії та соціології песимістичні висновки щодо впливу інформаційно-комунікаційних технологій на соціальну згуртованість, саме досвід України доводив протилежне, адже в 2004 р., та, особливо, в 2014 та 2022 рр., наша держава продемонструвала усьому світові приклади беспрецедентної консолідації.

8. Перспектива подальших досліджень окреслюється через предмет дослідження дисертації, оскільки нами було проаналізовано такі аспекти повсякденного життя мешканців міст центральних областей України, як побут і дозвілля. Відповідно, логічним продовженням є здійснення комплексної реконструкції повсякденності міського населення 1991–2005 рр., акцентуючи увагу на найбільш характерних її рисах, визначених контекстом досліджуваного періоду.

З огляду на це, на думку авторки, поглибленого вивчення потребує процес ментальної трансформації містян, вираженої в їхніх повсякденних практиках. Висвітлення емоційних переживань пересічної людини як реакцію на щоденні або непересічні події, аналіз її типової або атипової соціальної поведінки, дадуть змогу виявити певні психосоціальні маркери та простежити їхню динаміку на перехідному етапі історичного розвитку, який розпочався в 1991 р.

Чималий науковий інтерес може викликати дослідження корупції як однієї з невід'ємних складових повсякденності. З'ясування буденних

детермінант корупції, тобто чинників, які створюють сприятливий соціальний простір для неї, де вона сприймається широким загалом як необхідність соціальної поведінки, допоможуть виробити державним інституціям ефективні механізми для подолання цієї проблеми.

Перспективною науково-дослідною темою є інтерпретація міської повсякденності як чинника формування політичного простору в 1991–2005 рр. Це можна пояснити тим, що в соціологічних дослідженнях вивчення політики тісно перетинається з аналізом повсякденного. Відтак, політичні погляди, електоральні симпатії населення детермінуються повсякденними проблемами, де політичні сили і окремі політики розглядаються як засіб для їхнього розв'язання.

У подальших дослідженнях теми варто також окремо приділити увагу діяльності органів місцевого самоврядування, які, по-перше, виконували важливу соціальну роль, спрямовану на покращення якості життя громадян, і, по-друге, давали можливість останнім безпосередньо залучатися до управління муніципальними справами. Крім того, значний науковий інтерес має висвітлення роботи місцевої влади в умовах існуючої в певний момент часу політичної конфігурації локального та загальнодержавного рівнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів та управління

Ф. Р-2 Кабінет Міністрів України, мм. Харків, Київ, 1918–2004 рр.

Оп. 15. Т. 10 Кабінет міністрів України 1995 р.

1. Спр. 4396. Документи про економічний та соціальний розвиток України, 289 арк.
2. Спр. 4613. Про фінансове забезпечення ... культурних закладів, 270 арк.
3. Спр. 4619. Про розвиток телебачення, 186 арк.
4. Спр. 4643. Про капітальне будівництво ... реконструкцію медичних закладів, 118 арк.
5. Спр. 4646. Про фінансове забезпечення медичних установ, 117 арк.

Поточний архів Управління культури Вінницької облдержадміністрації

6. Пояснювальна записка до статистичного звіту клубних закладів Вінницького району на 1992 р., 4 с.
7. Пояснююча до звіту про роботу закладів культури Жмеринського району за 1992 р., 2 с.
8. Пояснююча записка до статистичного звіту Могилів-Подільського відділу культури за 1992 р., 6 с.
9. Пояснююча записка відділу культури Хмільницької районної державної адміністрації про роботу закладів культури в 1992 р., 6 с.
10. Пояснююча записка до статистичного звіту Жмеринського відділу культури на 1993 р., 3 с.
11. Пояснююча записка до річного звіту Могилів-Подільського міського відділу культури за 1993 р., 5 с.

12. Пояснююча записка до річного звіту Могилів-Подільського міського відділу культури за 1994 р. 4 с.
13. Пояснювальна записка до звіту Жмеринського міського відділу культури за 1994 р. по клубам., 2 с.
14. Пояснююча записка до статистичних даних про роботу клубних закладів Могилів-Подільського відділу культури за 1995 р., 4 с.
15. Пояснювальна записка до звіту Жмеринського міського відділу культури за 1995 рік по клубах., 3 с.
16. Пояснююча записка до статистичного звіту про роботу закладів культури клубного типу Вінницької області в 1999 р., 2 с.
17. Основні показники роботи закладів культури і мистецтв Вінницької області у 2003 р. (Рік культури в Україні), 39 с.
18. Основні показники роботи закладів культури та мистецтв Вінницької області у 2004 р., 40 с.

Поточний архів Вінницького обласного центру народної творчості

19. Звіт про роботу Вінницького обласного науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи в 1991 р., 23 с.
20. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості в 1995 р., 13 с.
21. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості в 1996 р., 21 с.
22. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 1997 р., 25 с.
23. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 1998 р., 24 с.
24. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 1999 р., 22 с.

25. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 2000 р., 22 с.
26. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 2001 р., 25 с.
27. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 2002 р., 19 с.
28. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості за 2005 р., 31 с.
29. Основні показники роботи закладів культури клубного типу Вінницької області в 2001 р.: таблиці, 12 с.

**Поточний архів Кіровоградського обласного управління охорони
здоров'я**

30. Показатели здоровья населения и деятельности учреждений здравоохранения Кировоградской области за 1991 г. / Обласная больница, отдел статистики, 8 с.
31. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1992 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 7 с.
32. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1993 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 7 с.
33. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1994 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 7 с.
34. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1995 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 13 с.

35. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1996 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 13 с.
36. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1997 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 14 с.
37. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1998 р. / Обласна лікарня, відділ медичної статистики, 16 с.
38. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 1999 р. / Обласний центр медичної статистики, 9 с.
39. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2000 р. / Обласний центр медичної статистики, 9 с.
40. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2001 р. / Обласний центр медичної статистики, 7 с.
41. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2002 р. / Обласний центр медичної статистики, 10 с.
42. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2003 р. / Обласний центр медичної статистики, 10 с.
43. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2004 р. / Обласний центр медичної статистики, 10 с.
44. Показники здоров'я населення та діяльності установ охорони здоров'я Кіровоградської області за 2005 р. / Обласний центр медичної статистики, 13 с.

Поточний архів Кіровоградського обласного центру народної творчості

45. План роботи Кіровоградського обласного центру народної творчості на 2003 рік, 11 с.
46. Театральна весна Кіровоградщини (з 1959 року): буклет огляд-конкусу аматорських театральних колективів, 2009.

**Поточний архів Управління культури і туризму Черкаської
облдержадміністрації**

47. Зведений річний звіт закладів культури клубного типу Відділу культури і туризму Смілянської райдержадміністрації за 2005 р., 2 с.
48. Зведений річний звіт закладів культури клубного типу Відділу культури і туризму Уманської райдержадміністрації за 2005 р., 2 с.
49. Інформація про роботу клубних закладів Черкаської області серед дітей і підлітків / Черкаський обласний центр народної творчості, 5 с.
50. Про підсумки творчої і фінансово-господарської діяльності галузі у 2002 році та основні завдання на 2003 р.: Рік культури в Україні : доповідь на розширеному засіданні колегії управління культури Черкаської облдержадміністрації, 12 с.

Поточний архів Кіровоградського обласного управління статистики

51. Джерела засобів існування населення Кіровоградської області. 2004. 261 с.
52. Динамические ряды по статистике коммунального хозяйства 1994–2004 года: незакінчений рукопис в таблицях.
53. Динамічні ряди по електробалансу та постачанню теплоенергії (Ф. № 1-ТЕП) з 1996 по 2005 роки : незакінчений рукопис в таблицях.
54. Динамічні ряди. Житлове господарство Ф. 1 – Житлофонд : незакінчений рукопис в таблицях.
55. Заклади культури та мистецтва в Кіровоградській області. 1999, 21 арк.
56. Заклади культури та мистецтва в області. 2000, 21 арк.
57. Комунальне господарство Кіровоградської області. 1998, 80 арк.
58. Комунальне господарство Кіровоградської області. 2002, 50 арк.
59. Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства області у 2005 році. 2006, 66 с.

Поточний архів Головного управління статистики у Вінницькій області

60. На 1 січня 1996 року: вихідні таблиці за переліком № 1. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 1997. 30 табл.
61. Кількість закладів культури клубного типу в районному розрізі на кінець року: рукопис в таблицях.
62. Число кіноустановок в районному розрізі на кінець року: рукопис в таблицях.
63. Кількість відвідувань кіносеансів в районному розрізі на кінець року: рукопис в таблицях.

2. Опубліковані статистичні видання

64. Деякі показники здоров'я та діяльності закладів охорони здоров'я Кіровоградської області за 2000 рік. Кіровоград : Головне управління статистики Кіровоградської області, 2001 р. 123 с.
65. Діти, жінки та сім'я Вінниччини: стат. зб. Вінниця: Вінницьке обласне управління статистики, 1999. 120 с.
66. Діяльність закладів з охорони здоров'я людини: статистичний бюлетень. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 2003. 11 с.
67. Житлові умови населення області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Головне управління статистики у Кіровоградській області. Кіровоград : КОУС, 2004. 154 с.
68. Заклади культури та мистецтва Вінницької області: стат. зб. Вінниця: Вінницьке обласне управління статистики, 2002. 54 с.
69. Заклади культури та мистецтва Вінницької області: статистичний збірник. Вінниця : Головне управління статистики у Вінницькій області, 2002. 36 с.

70. Комунальне господарство Кіровоградської області / Головне управління статистики у Кіровоградській області. Кіровоград : КОУС, 2003. 42 с.
71. Мережа роздрібної торгівлі та ресторанного господарства області у 2005 році: бюлетень Кіровоград: Головне управління статистики у Кіровоградській області, 2006. 60 с.
72. Рік культури в Україні на Вінниччині: економічна доповідь. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 2004. 36 с.
73. Регіональний розвиток Черкаської області за 2007 рік: стат. зб. Черкаси : Головне управління статистики у Черкаській області, 2008. 470 с.
74. Розподіл домогосподарств Кіровоградської області / Головне управління статистики у Кіровоградській області. Кіровоград : КОУС, 2004. 75 с.
75. Соціальний рівень життя населення: статистичний збірник. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 2003 34 с.
76. Соціальні індикатори рівня життя населення Кіровоградської області // Статистичний збірник. Кіровоград : КОУС, 2002. 179 с.
77. Соціальні індикатори рівня життя населення: статистичний збірник. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 1999. С. 45–51.
78. Соціально-економічне становище домогосподарств Вінницької області у 2005 році: статистичний збірник. Вінниця : Головне управління статистики у Вінницькій області, 2006. 135 с.
79. Соціально-економічне становище домогосподарств Вінницької області у 2004 році: статистичний збірник. Вінниця : Головне управління статистики у Вінницькій області, 2005. 139 с.
80. Стан здоров'я населення Вінницької області: статистичний бюлетень. Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 2003. 12 с.
81. Статистичний щорічник Вінниччини 2000 / за ред. С. Н. Ігнатова. – Вінниця : Вінницьке обласне управління статистики, 2001. 410 с.
82. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2000 рік / Кіровоградське обласне управління статистики. Кіровоград : КОУС, 2001. 354 с.

83. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2003 р. / загальне керівництво Н. П. Моторної. Кіровоград : КОУС, 2004. 537 с.
84. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2005 р / за ред. Л. Б. Дівель. Кіровоград : КОУС, 2006. 499 с.
85. Статистичний щорічник України за 1994 рік / за ред. В. В. Самченка. Київ : Техніка, 1995. 519 с.
86. Статистичний щорічник Черкаської області за 2002 р / за ред. В. П. Приймак. Черкаси : Головне управління статистики у Черкаській області, 2006. 408 с.
87. Транспорт Вінницької області: стат. зб. Вінниця.: Вінницьке обласне управління статистики, 2008. 120 с.
88. Україна у цифрах у 2000 році: корот. стат. довід. / за ред. О. Г. Осауленка. Київ : Державний комітет статистики України, 2001. 244 с.
89. Шлюбний стан населення області / Кіровоградське обласне управління статистики, відповідальний за випуск відділ демографічної статистики та перепису населення; 165 стор. вих. № 06 – 589 від 09.02. 2004 року.

3. Нормативно-правові акти

90. Житловий кодекс Української УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.
91. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
92. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 7. Ст. 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
93. Закон України «Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати на 1998 рік.

Відомості Верховної Ради України. 1998. № 18. Ст. 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

94. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 5. Ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>.

95. Закон України «Про донорство крові та її компонентів» (1995 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 23. Ст. 183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/239/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

96. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (1991 р.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991, № 16. Ст. 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12/ed20040101#Text>.

97. Конституція України. Київ : Право, 2006.

98. Постанова Кабінету Міністрів України «Про дальший розвиток житлово-будівельної кооперації» від 20 жовтня 1992 р. № 593. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/593-92-%D0%BF#Text>.

99. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 20 січня 1997 р. № 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51-97-%D0%BF#Text>.

100. Постанова Кабінету Міністрів України «Про нормативи забезпечення населення клубними закладами» від 12 листопада 1998 р. № 1775. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1775-98-%D0%BF#Text>.

101. Постанова Кабінету Міністрів України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 8 жовтня 1992 р. № 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/572-92-%D0%BF#Text>.

102. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 1993 р. № 674 «Про додаткові грошові виплати населенню у зв'язку з підвищенням роздрібних цін». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-93-%D0%BF#Text>.

103. Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» від 4 лютого 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05#Text>.

104. Указ Президії Верховної Ради Української «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» від 12 березня 1981 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1654-10>.

4. Періодика

105. «Зорі над Бугом». *Камертон*. 1992. 10 вересня. С. 6.

106. Афіша. *Уманська зоря*. 1995. 17 серпня. С. 5.

107. Бандитське мило як бальзам на душу. *Вечірня газета*. 2001. 17 листопада. С. 4.

108. Без матеріальної бази культури не існує. *Камертон*. 1993. 12 лютого. С. 2.

109. В кожного своя грядка. *Ріа-Вінниця*. 1997. 14 травня. С. 3.

110. В умовах кризи. *Вінниччина*. 1991. 28 листопада. С. 2.

111. В Умані нема, де яблуку впасти. *Уманська зоря*. 1996. 12 грудня. С. 3.

112. Верните колбасу по 2.20. *Ріа-Вінниця*. 1998. 17 червня. С. 11.

113. Війна за мільйони. *33-й канал*. 2002. 12 червня. С. 2.

114. Вінничани опановують нові професії. *Ріа-Вінниця*. 2001. 18 квітня. С. 11.

115. Вінничанки торгують волоссям. *Ріа-Вінниця*. 1998. 8 липня. С. 12.

116. Гроші не за призначенням. *Уманська зоря*. 2005. 21 жовтня. С. 3.

117. Дитина не допомогла. *33-й канал*. 2005. 13 квітня. С. 8.

118. Доповідь начальника обласного управління охорони здоров'я. *Медицина Вінниччини*. 1999. Грудень. С. 2–6.

119. Дороги убивають. *Ріа-Вінниця*. 1998. 17 червня. С. 11.

120. Дошка оголошень. *Вечірня газета*. 1996. 12 квітня. С. 7.

121. Жилплощади много не бывает. *Вечірня газета*. 2001. 13 квітня. С. 10.

122. За що я «полюбив» дев'яності. *Вечірні Черкаси*. 2019. 18 грудня. С. 4.

123. Захистимо економіку. *Урядовий кур'єр*. 1993. 11 березня. С. 7.

124. Згубна ВІЛ-інфекція. *Медицина Вінниччини*. 2002. Березень. С. 4.
125. Інтерв'ю з адміністратором комп'ютерного клубу «Атлант». *33-й канал*. 2004. 19 березня. С. 7.
126. Кабельне телебачення – в кожний дім. *Уманська зоря*. 1998. 15 травня. С. 6.
127. Комп'ютерні облави *Вечірня газета*. 2004. 12 травня. С. 4.
128. Купи-продай. *33-й канал*. 1994. 10 серпня. С. 6.
129. Купити квартиру задарма. *Уманська зоря*. 1994. 16 вересня. С. 4.
130. Лікарі працюють на два фронти. *Вечірня газета*. 2001. 17 травня. С. 5.
131. Маршрутки сами по себе не взриваються. *Факти и коментарии*. 2002. 19 червня. С. 5.
132. Мобільний зв'язок як чинник динамічності. *Урядовий кур'єр*. 1997. 13 вересня. С. 5.
133. Мобільний телефон – у кожного офісі та «Мерседесі»? *Урядовий кур'єр*. 1993. 17 липня. С. 4.
134. Народити і забути. *Уманська зоря*. 2005. 4 листопада. С. 6.
135. Не все так погано. *33-й канал*. 1994. 11 травня. С. 6.
136. Небезпечне споживання. *Вечірня газета*. 1995. 25 серпня. С. 5.
137. Небезпечні подарунки. *33-й канал*. 1997. 24 грудня. С. 2.
138. Ні органу, ні музею. *Вінниччина*. 1991. 29 жовтня. С. 1.
139. Нова мода. *Уманська зоря*. 2003. 14 лютого. С. 5.
140. Нотатки вчителя. *Вечірня газета*. 2001. 10 жовтня. С. 7.
141. Нотатки доповіді начальника управління охорони облдержадміністрації В. О. Миронюка. *Медицина Вінниччини*. 2003. Серпень. С. 2–5.
142. Нотатки доповіді О. О. Приходського, начальника управління охорони здоров'я. *Медицина Вінниччини*. 2000. Лютий. С. 2–5.
143. Оголошення. *33-й канал*. 1995. 14 червня. С. 11.
144. Оголошення. *Вечірні Черкаси*. 1994. 13 квітня. С. 8.
145. Оголошення. *Уманська зоря*. 1994. 10 березня. С. 10.

146. Оздоровлюється охорона здоров'я. *Медицина Вінниччини*. 2005. Травень. С. 2–5.
147. Охорона здоров'я. *Медицина Вінниччини*. 1998. Вересень. С. 4–5.
148. Парадокси багатосерійності. *Камертон*. 1994. 21 січня. С. 3–4.
149. Перші підсумки вступної кампанії до вишів. *33-й канал*. 2002. 7 серпня. С. 5.
150. Підприємство «Авіс» завойовує споживачів. *33-й канал*. 1999. 14 липня. С. 9.
151. Понад 50 тисяч вінничан отримують субсидії. *33-й канал*. 2001. 7 лютого. С. 2.
152. Поринаячи в дитинство. *33-й канал*. 2007. 11 липня. С. 9.
153. Потенціал. *Урядовий кур'єр*. 1991. 18 листопада. С. 3.
154. Преступление и наказание. Маршруточные тайны. *Ріа-Вінниця*. 2003. 19 лютого. С. 1.
155. Про заходи щодо подолання кризового стану в здоровоохороні області. *Медицина Вінниччини*. 1996. Червень. С. 3.
156. Репетиторство на дому. *Вечірні Черкаси*. 1996. 16 листопада. С. 9.
157. Сімейна медицина – медицина сьогоднішнього дня. *Медицина Вінниччини*. 2005. Жовтень. С. 3.
158. Скільки коштує «автономка»? *Вечірня газета*. 2001. 17 травня. С. 6.
159. Скільки ще сидіти без світла? *33-й канал*. 1997. 12 листопада. С. 3.
160. Спекують на кожному кроці. *Уманська зоря*. 1992. 6 березня. С. 4.
161. Сподіваючись на братню допомогу. *33-й канал*. 1999. 14 липня. С. 7.
162. Старшокласник «прожив» цілий рік у комп'ютерному клубі. *Вечірня газета*. 2002. 17 травня. С. 5.
163. Статистика. *Урядовий кур'єр*. 1992. 18 грудня. С. 4.
164. Тези доповіді начальника управління охорони здоров'я Вінницької ОДА Миронюка В. О. на колегії з підсумків роботи закладів охорони здоров'я області у 2002 році. *Медицина Вінниччини*. 2003. Березень. С. 2–7.

165. У Вінниці з'явився перший Макдональдс. *33-й канал*. 2000. 13 липня. С. 2.
166. У кінотеатрах Вінниці. *Вінниччина*. 1991. 16 листопада. С. 3.
167. Українці стали гірше харчуватися. *Урядовий кур'єр*. 1992. 20 листопада. С. 5.
168. Уроки англійської. *Ріа-Вінниця*. 1999. 10 листопада. С. 12.
169. Ціни на проїзд знову зростуть. *33-й канал*. 1999. 8 травня. С. 2.
170. Черкаси нарешті дочекалися відкриття McDonald's. *Вечірні Черкаси*. 1998. 15 квітня. С. 3.
171. Що ми їмо. *33-канал*. 1996. 15 червня. С. 8.

5. Монографії, статті, довідники

172. Бабенко Н. Б. Заклади культури як організатори сімейного дозвілля. Київ : ДАКККіМ, 1999. 75 с.
173. Базилевич, М. В. Від Гіраса до Дністра, або історія одного міста: історичний. нарис про місто Могилів-Подільський. Вінниця: Вішиц. обл. друк., 2010. 123 с.
174. Балацкий Е. В. Постиндустриальное общество и экономика досуга: новая кадровая парадигма. *Теоретические основания экономического развития и роста*. Т. 22. 2021. № 4. С. 5–23. URL: <https://jne.usue.ru/images/download/93/1.pdf>.
175. Бердюгина Е. Б. Революция досуга в постсоветской России: трансформация семейных досуговых практик. *Человек в мире культуры*. 2017. № 4. С. 7–11.
176. Белецька І. В. Сімейне дозвілля як чинник формування сім'ї. *Соціальна педагогіка: теорія та практика: наук.-метод. журн.* Луганськ : Альма-матер, 2003. С.72–80.
177. Більовський О. А. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп. Київ : НІСД, 2012. 136 с.

178. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3-х т. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное Москва : Прогресс, 1986. 622 с. : ил.
179. Брут Х. Консерватизм в постідеологічну епоху. Український вимір. URL: <https://oles-maslak.livejournal.com/280071.html>.
180. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
181. Вінниця: Історичний нарис / [Гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
182. Гавалешко О. М. Особливості психологічної залежності від комп'ютерних ігор у підлітково-юнацькому віці. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць*. 2007. № 3 (5). URL: <http://ap.uu.edu.ua/article/227>.
183. Гальчинський А. С. *Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу*. Київ : Українські пропілеї, 2001. 320 с.
184. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*. 2016. №1–2. С. 26–30.
185. Головкін Б. М. Щодо поняття сімейно-побутових насильницьких злочинів. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10933/1/Golovkin.pdf>
186. Гребельський, С. Л. Хмільник. Вінниця : Кн.-Вега, 2012. 56 с.
187. Гринченко Т. А., Полумиенко С. К. История Интернет в СССР и в Украине: основные этапы развития. Математичні машини і системи. 2009. № 3. С. 151–156.
188. Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності: монографія. Київ : Міленіум, 2015. 236 с.

189. Гузьман О. А., Ляшенко Н. О. Комп'ютерна залежність підлітків: соціологічні аспекти дослідження. *Вісник Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ*. Харків : ХНУВС, 2011. № 1 (52). С. 369–380.
190. Гус В. М., Крива Л. М. Економічні аспекти впровадження інноваційних енерготехнологій при проведенні енергозберігаючої політики в Україні. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. 2011. № 3 (55). С. 86–92.
191. Дослідження дозвілля і культурних потреб міської молоді в Україні. Cedos. Український культурний фонд, 2020. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya_dozvillya_i_kulturnyh_potreb_miskoi%CC%88_molodi_v_ukrai%CC%88ni.pdf.
192. Дудник О. В., Шауренко А. В. Європейський вектор у змінах в системі охорони здоров'я 1991–2001 рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. № 21. С. 301–315.
193. Дудник О., Крива Л. Соціальні параметри повсякденності в Україні на початку незалежності (1991–1993 рр.). *European philosophical and historical discourse*. 2019. Vo. 5. Issue 1. Pp. 21–26.
194. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
195. Жарков А. Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности: Учебник для студентов вузов культуры и искусств. Москва : Издательский Дом МГУКИ, 2007. 480 с.
196. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін. Київ : Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2020. 258 с.
197. Жмеринка 2003. З вірою та добром – у нове століття! / упоряд. В. О. Співак. Київ : Діловий контакт, 2003. 52 с.

198. Журавський В. Світловодськ: місто і люди: альбом. Кіровоград : Антураж А, 2004. 79 с.
199. Зайцев Ю. К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства: методологія і практика. Монографія. Київ : КНЕУ, 2002. 188 с.
200. Кастельс М. Галактика Інтернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург : У-Фактория, 2004. 328 с.
201. Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшей истории. Киев : Наш час, 2008. 480 с.
202. Коваленко Г. Приватизація житла: проблеми та перспективи. *Юридичний журнал*. 2004. № 6. С. 28–38.
203. Ковпак Л. В. Життєвий простір: соціальні параметри повсякденності (1991–2010 роки). Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 159–183.
204. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.
205. Корж О. М. Сімейна медицина в Україні і за кордоном: відмінності і подібності. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2018. № 2. С. 54–58.
206. Кравченко О В Креативний потенціал рекреативної діяльності. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля», Київ, 4-6 червня 2004 р.* Київ, 2004. С. 85–86.
207. Крива Л. М. Проблеми житлової політики української влади у 90-х рр. ХХ ст. (регіональний аспект). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 1 (3). С. 62–65.

208. Крива Л. М. Статистичні дані як джерело вивчення історії повсякдення населення України (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.). *Місто. Культура. Цивілізація. Матеріали V міжнародної науково-теоретичної інтернет-конференції, Харків, квітень 2015 р.* Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. С. 65–67.
209. Крива Л. Стан та проблеми медичного обслуговування міського населення України в перше десятиріччя незалежності (на прикладі центральних областей України). *Historia III Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków naukowych.* 2016.
210. Крива Л. Характеристика діяльності закладів культури Центрального регіону України в 90-х рр. ХХ ст.–початок ХХІ ст. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць.* Київ : ВІР УАН, 2015. Вип. 96. С. 136–141.
211. Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / В. Солодовник, О Гриценко. М. Стріха. В. Вечерський; За ред. О. Гриценка. Київ : Ін-т культ. політики. 1998. 207 с.
212. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко, О. П. Розумна; за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2012. 64 с.
213. Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень / [Ключко Ю. М., Ковтун В. Д., Троєльнікова Л. О., Цимбалюк Н. М.]. Київ : Український центр культурних досліджень; Національна парламентська бібліотека України. 2004. 180 с.
214. Кульчицький С. В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя). *Український історичний журнал.* 1996. № 6. С. 69–78.
215. Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на теренах історії (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал.* 2006. № 4. С. 15–32.
216. Курик М. В. Здоров'я дітей України: Дитяча демографія за 10 років Незалежності. *Трибуна.* 2001. № 7–8. С. 16–19.

217. Лаврінєнко Н. В. Інститут сім'ї в Україні: Напрямки трансформації. Українське суспільство 1992–2015. *Моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. № 2 (16). С. 463–472.
218. Лазюк С. С. Побут сім'ї – механізм і рівні відношень у соціумі. *Перспективи*. 2005. № 2 (30). С. 138–144.
219. Лазюк С. С. Побут української сім'ї в системі культурної комунікації. *Перспективи*. 2005. № 1 (29). С. 132–137.
220. Лега Ю. Г. Вдосконалення управління житлово-комунальним комплексом України в сучасних умовах розвитку національної економіки. Черкаси : ЧДТУ, 2003. 219 с.
221. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. 407 с.
222. Лучко Л. М. Розвиток мережі Інтернет в Україні. Львів : ПАІС, 2010. 176 с.
223. Малиновський В. Формування концептуальних засад культурної політики України на сучасному етапі державного будівництва. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України*. 2002. № 1. С. 156–164.
224. Марцинюк І. М. Людність України на зламі тисячоліть: демографічна ситуація 1989–2000 рр. *Сер. Історичні науки*. 2001. Вип. 27. С. 126–128.
225. Мельниченко В. М. Місто над Дніпром (історія Черкас від найдавніших часів). *Краєзнавство Черкащини*. 2002. № 6. С. 5–14.
226. Місто і люди: Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004 / В. П. Ауліна, С. В. Гришук, Д. С. Давидов, О. М. Корнілов та ін. Кіровоград : ІмексЛТД, 2004. 298 с.
227. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991–2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / М-во освіти і науки, молоді та

спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О. В. Белишев (голова) та ін.]. Київ, 2011. 316 с.

228. Момот Т. Дозвілля сільської молоді в містах: соціокультурний контекст. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 4. С. 120–126.

229. Нагайко Т. Ю. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 4–12.

230. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Кн. 1. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.

231. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій. Київ : Наукова думка, 1996. 232 с.

232. Паніна Н. В. Українське суспільство 1992–2002. Соціологічний моніторинг. Київ : Інститут соціології НАН України, Фоліант, 2002. 114 с.

233. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. Київ : ТОВ «Видавництво «Софія», 2005. 160 с.

234. Пантелеймоненко А. Генезис і тенденції розвитку житлової кооперації в Україні. *ВІСТІ ЦССТУ. Діловий випуск*. 2011. № 43. С. 1–8.

235. Петренко О. С. Інтернет як соціальний простір: характеристики та фактори стратифікації. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2013. Т. 18. Вип. 2 (18). Ч. 2. С. 288–295.

236. Петренко О. С. Механізми розвитку інтернет-середовища: виробництво суспільного блага, перевизначення права інтелектуальної власності та проблеми піратства. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Соціологія»*. Т. XIV, Вип. 258. С.449–455.

237. Петрова І. В. Історія дозвілля: проблеми періодизації. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2009_4/9.pdf.

238. Петрова І. В. Культурно-дозвілєві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети. *Культура і сучасність*. 2011. № 1. С. 108–113.
239. Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ–ХХІ ст.). Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2007. 208 с.
240. Прилипко, Ю. Моніторинг стану тіньового сектора економіки України та його впливу на основні макроекономічні показники. *Економічний часопис*. 2002. № 5. С. 16–18.
241. Ратников В. С. Понятие постмодернистской ситуации и её эпистемологические особенности. *Постмодерн: переоцінка цінностей*. Зб. наук. праць. Вінниця : Універсум, 2001. С. 67–86.
242. Рівень життя населення України : монографія / [Л. М. Черенько, О. О. Зотова, О. І. Крикун та ін.]. Київ : Консультант, 2006. 428 с.
243. Розмислов О. М. Проблеми розвитку та становлення житлової політики в Україні. *Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону*. 2010. С. 263–266.
244. Синцова Л. К., Сытых О. Л. Изменения культуры повседневности: особенности и тенденции. *Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность. материалы междунар. науч. конф.*: в 2 т. / отв. ред. В. А. Веремченко. Санкт-Петербург : ЛГУ им. А. С Пушкина, 2018. Т. 1. С. 41–46.
245. Синцова О. О. Особливості реформування комунального сектору в умовах української моделі самоврядування. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. № 6. С. 12–17.
246. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. Київ : Центр громадської експертизи, 2009. 104 с.
247. Скокова Л. Г. Мас-медіа і культура в контексті соцієтальних перетворень. *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття*. Київ : Ін-т соціології НАН України. С. 541–589.

248. Скокова Л. Читання у структурі культурно-дозвіллевих практик населення України. *Бібліотечна планета*. 2010. № 1. С. 14–17.
249. Степаненко В. П. Інформаційне суспільство. *Енциклопедія Сучасної України* : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. Т. 11. URL: <https://esu.com.ua/article-12462>.
250. Строкань Т. М. Регіональний розвиток житлово-комунального господарства України. Черкаси: ЧДТУ, 2001. 326 с.
251. Сушицька І. М. Особливості дозвіллевої культури сучасної української сім'ї. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 4. С. 126–131.
252. Теробус О. Розвиток регіонального телебачення на прикладі Волинської ОДТРК. *Масова комунікація: історія, сьогодні, перспективи*. 2015. № 7–8 (6). С.165–169.
253. Третяков Д. А. Інтернет і суспільство. Львів : Громада, 2001. 156 с.
254. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наукових праць, присв. пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора*: в 2 т. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 2. С. 298–313.
255. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 14: Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / [за заг. ред. В. Смолія]. НАН України. Київ : Альтернативи, 2000. 360 с.
256. Україна: хроніка ХХ століття: роки 1991–1995: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; упоряд.: О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 451 с.
257. Україна: хроніка ХХ століття: роки 1996–2000: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 434 с.

258. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2021. 959 с. (З історії повсякденного життя в Україні).
259. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М. О. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1999. 687 с.
260. Фаблинова О. Н. Возможности и последствия проведения досуга посредством использования интернет-технологий. *Социологический альманах*. 2012. № 3. С. 345–354.
261. Чебан О. Особливості пострадянського побуту в житловому просторі одеситів. *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
262. Чук. О. В. Становлення України як постіндустріального суспільства. *Історико-політичні студії. Серія: Політичні науки : зб. наук. пр.* Київ : КНЕУ, 2015. № 2. С. 120–127.
263. Шерстюк Н. В. Постмодерн як особлива ситуація в культурі. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 57(2). С. 408–412.
264. Щербій Г. Сучасна культура життєзабезпечення населення великого міста. *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 2. С. 139–143.
265. Янченко О. К. Інтернет-технології сьогодні. Харків : ХНАМ, 2003. 250 с.
266. Яремчук О. В. Генезис сімейної медицини та перспективи його розвитку на теренах України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 24. С. 130–134.
267. Aydin B., Arslan E. The Role of Social Media on Leisure Preferences: A Research on the Participants of Outdoor Recreation Activities. *Turizm Akademik Dergisi*. 2016. № 1. Pp. 1–10.
268. De Grazia S. Of Time, Work, and Leisure. New York : Kraus Reprint Co. 1994. 559 p.

269. Dentzel Z. How the Internet Has Changed Everyday Life. URL: <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/internet-changed-everyday-life>.
270. Frost I. Exploring varieties of (post)Soviet urbanization: reconciling the general and particular in post-socialist urban studies. *Europa Regional*. 2017. № 2. Pp. 2–14.
271. Gnatiuk O., Kryvets O. Post-Soviet Residential Neighbourhoods in Two Second-Order Ukrainian Cities: Factors and Models of Spatial Transformation. *Geographica Pannonica*. 2018. № 22 (2). Pp. 104–120.
272. Haythornthwaite C., Wellman B. *The Internet in Everyday Life*. Oxford : Blackwell 2002. 624 p.
273. Humphrey C. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies After Socialism*. Cornell University Press, 2002. 265 p.
274. Jansen H., De Jong F. *The construction of an urban past: narrative and system in urban history*. Oxford : Berg, 2001. 374 p.
275. Kaplan M. *Leisure: Theory and Policy*. John Wiley & Sons, 1975. 444 p.
276. Li Yi. Leisure on internet: A new type of mass leisure. *Conference: Web Society, 2009. SWS '09. 1st IEEE Symposium*. URL: DOI:[10.1109/SWS.2009.5271768](https://doi.org/10.1109/SWS.2009.5271768).
277. Mannel R., Kleiber D., Staempfli M. Psychology and Social Psychology and the Study of Leisure. *A Handbook of Leisure Studies*. New York : Palgrave Macmillan, 2006. Pp. 109–124.
278. Neef R., Stanculescu M. *The social impact of informal economies in Eastern Europe*. Aldershot : Ashgate, 2002. 318 p.
279. Neugebauer C. S., Rekhviashvili L. Loss and (re-)construction of public space in post-Soviet cities. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2015. Vol. 35. № 7/8. URL: <https://doi.org/10.1108/IJSSP-04-2015-0042>.
280. Neulinger J. Value Implications of Denotations of Leisure. *Values of Leisure and Trends in Leisure Services*. Venture: State College, 1983. Pp. 19–29.

281. Roberts K., Fagan C. Young People`s Participation in Sport and other Leisure Activities in the Former Soviet Union. *European physical education review*. 2012. Vol. 5 (1). Pp. 75–90.
282. Robinson J. P., Godbey G. Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time. Pennsylvania State University Press: University Park, 1999. 392 p.
283. Romaniuk P., Semigina T. Ukrainian health care system and its chances for successful transition from Soviet legacies. *Globalization and Health*. 2018. № 14. URL: <https://doi.org/10.1186/s12992-018-0439-5>.
284. Round, J., Williams C. Coping with the social costs of 'transition': Everyday life in post-Soviet Russia and Ukraine. *European Urban and Regional Studies*. 2010. № 17 (2). Pp. 183–196.
285. Smith A., Stenning A. Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism. *Progress in Human Geography*. 2006. № 30 (2). Pp. 1–14.
286. Van der Poel. H. Sociology and Cultural Studies. *A Handbook of LeisureStudies*. New York : Palgrave Macmillan, 2006. Pp. 93–108.
287. Wallace C., Haerpfer C. Patterns of Participation in the Informal Economy in East-central Europe. *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. 2002. Pp. 81–102.
288. Williams C. The Commonality of Envelope Wages in Eastern European Economies. *Eastern European Economics*. 2009. № 47 (2). Pp. 37–57.

6. Інтернет-ресурси

289. 30 років Незалежності: як змінювалася демографічна ситуація в Україні. Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/24/infografika/suspilstvo/30-rokiv-nezalezhnosti-ukrayiny-yak-zminyuvalasya-demohrafichna-sytuacziya-ukrayini>.
290. Балаєва Т. «Люди вмикали колоночку, і звідти лунали пісні про зононьку та доленьку». Діти 90-х розповідають, як цей час вплинув на їхнє подальше

життя. URL: <https://babel.ua/texts/20112-lyudi-vklyuchali-kolonochku-i-zvidtilinuli-pisni-pro-zononku-ta-dolenku-diti-90-h-pro-te-yak-cey-chas-vpliv-na-jihnye-podalshe-zhittya>.

291. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення Вінницької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/vinnysa/>.

292. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення Кіровоградської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/kirovograd/>.

293. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення Черкаської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/cherkasy/>.

294. Місто Черкаси в 90-ті роки. URL: <https://icherkashchanyn.com/uk/eternal-misto-cherkasy-v-90-ti-roky>.

295. Николенко О. Як інтернет поступово з'являвся в Україні та змінив нас. URL: <https://susplne.media/17665-ak-internet-postupovo-zavlavsa-v-ukraini-ta-zminiv-nas/>.

296. Обіцянка на всі часи: хто і як обіцяв підвищити виплати при народженні дитини. Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/25/stattja/polityka/obicyanka-vsi-chasy-xto-yak-obicyav-pidvyshhyty-vyplaty-pry-narodzhenni-dytyny/>.

297. Стебліна В. Як розвивався Інтернет в Україні впродовж 26 років незалежності. URL: <https://tokar.ua/read/19365/>.

298. У міській раді розповіли про проблеми та перспективи приватизації житла. URL: <http://chmr.gov.ua/ua/newsread.php?view=15045&s=1&s1=17>

299. Online leisure is crowding out real world leisure & face time. URL: <https://www.whitehutchinson.com/leisure/articles/online-leisure.shtml>.

7. Дисертації та автореферати дисертацій

300. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Київ, 2007. 23 с.
301. Гладарев Б. С. Трансформация условий и структур повседневной коммуникации пользователей информационных технологий: на примере мобильной телефонии : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. социол. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы». Санкт-Петербург, 2006. 24 с.
302. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Київ, 2006. 23 с.
303. Петренко О. С. Інтернет як субпростір суспільства: структури та процеси : дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Старобільськ, 2017. 228 с.
304. Шауренко А. В. Побут та дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр. (регіональний аспект) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Умань, 2015. 231 с.
305. Weicker M. A. Russian Cities in Motion: The Marshrutka as a Multifaceted Issue of Post-Soviet Urban Life : Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie. Berlin, 2019. 499 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість населення міст (тис. осіб) обласного підпорядкування у Вінницькій, Кіровоградській та Черкаській областях у 2001 р.

Вінницька область	
Вінниця	356,7
Жмеринка	37,3
Козятин	27,6
Ладижин	22,2
Могилів-Подільський	32,8
Хмільник	27,9
Кіровоградська область	
Знам'янка	35,2
Кропивницький	262,5
Олександрія	102,0
Світловодськ	57,6
Черкаська область	
Ватутіне	20,2
Золотоноша	28,8
Канів	26,7
Сміла	69,7
Умань	88,7
Черкаси	295,4

Складено за: 291; 292; 293.

Додаток Б

Загальноукраїнська статистика продажу товарів тривалого користування у роздрібній торгівлі (тис. штук).

	1990	1995	1999
Годинники	260,3	15,5	2,4
Телевізори	36,5	1,8	1,2
Холодильники	20,3	4,1	0,3
Пральні машини	39,6	0,8	0,2
Пилососи	14,4	0,6	0,5
Легкові автомобілі	9,3	1,6	0,7
Велосипеди і мопеди	27,6	0,2	0,1
Мотоцикли і моторолери	9,0	0,2	0,1

Складено за: 77, с. 45–47.

Додаток В

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників в Черкаській області (грн.).

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Черкаська обл.	63	175	229	276	350	465	642
м. Черкаси	78	264	334	395	490	603	811
м. Ватутіне	67	200	244	292	375	502	686
м. Канів	79	158	206	277	366	509	716
м. Золотоноша	82	181	252	286	353	458	620
м. Сміла	66	193	298	370	461	560	712
м. Умань	74	168	238	272	344	476	638

Складено за: 73, с. 221.

Додаток Г

Порівняння вартості продуктового кошика з середньомісячною заробітною платою та середнім розміром місячної пенсії в 1999–2005 рр.

	Вартість продуктового кошика, грн.	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Середній розмір місячної пенсії, грн. (на кінець р.)
1999	90	178	68,9
2000	113,4	230	83,7
2001	123,9	311,08	122,49
2002	130,7	376,38	136,55
2003	149,8	462,27	182,24
2004	181,5	589,62	316,23
2005	242,1	806,18	405,62

Складено за: 242, с. 81.

Додаток Д

Середні ціни на окремі види побутових послуг у м. Вінниця у I півріччі
2000 р. (в грн. коп. за одиницю):

	Січень	Червень
Поставити набійки на взуття	4,99	5,07
Пошиття спідниці	16,55	16,72
Ремонт годинника	6,70	6,70
Виготовлення фотознімків для документів	8,25	8,25
Плата за газ	1,86	1,86
Плата за центральне опалення	0,92	0,95
Абонементна плата за домашній телефон	5,70	6,90
Утримання дітей в державних яслах-дитсадках	0,70	1,40
Кіно (вечірній сеанс)	1,00	1,00
Жіноча модельна стрижка	8,77	8,95
Чоловіча модельна стрижка	5,60	5,60
Квартирна плата в будинках державної власності	0,27	0,27
Плата за холодну воду	4,37	4,37
Стоматологія	9,98	10,81

Складено за: 81, с. 112–114.